

Aan de gemeenteraad

Domein	:	Ons kenmerk	:	D596819
Team	:	Zaaknummer	:	Z23 111831
Contactpersoon	:	Uw brief van	:	
		Uw kenmerk	:	
Bijlage(n)	:	Verzenddatum	:	10 februari 2023

Onderwerp : Raadsinformatiebrief

Geachte gemeenteraad,

Hierbij vindt u het rapport “Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel”. Naar aanleiding van publicaties in de media (2020), bleek dat veel gemeenten geen beeld hadden van de rol die zij gespeeld hebben bij onteigening en rechtsherstel van Joodse burgers tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Het Regionaal Archief Alkmaar heeft voor de aangesloten gemeenten (waaronder ook Bergen, Castricum en Heiloo) een onderzoek uitgevoerd om vragen hierover te beantwoorden. Het onderzoek is uitgevoerd door een onderzoeksteam dat verbonden is aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Het onderzoek heeft geresulteerd in drie deelrapporten; één over Joodse burgers in Alkmaar, één over Joodse burgers in Den Helder en één over Joodse burgers in Noord-Holland (in opdracht van de gemeenten Bergen, Castricum, Dijk en Waard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel)

Er is van tevoren een onderzoeksopdracht geformuleerd met drie vragen:

1. Ontrechting: Heeft de gemeente gebruik gemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen?
2. Rechtsherstel: Heeft rechtsherstel plaatsgevonden? Heeft de gemeente naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap
3. Bejegening: Hoe werden de Joodse burgers door de gemeente bejegend? Heeft de gemeente zich rekenschap gegeven van hun bijzondere slachtofferschap?

Het college concludeert dat alle onderzoeksvragen helder zijn beantwoord in bijgevoegde rapportage, waarin ook per gemeente de bevindingen van de onderzoekers worden toegelicht en een bredere historische context wordt geschetst.

Het college beseft dat geschiedenis nooit af is. De geschiedenis kan niet worden teruggedraaid, ook al heeft het formele rechtsherstel vaak al decennia geleden plaatsgevonden. Dit rapport is een verdieping van onze kennis over deze tijd en draagt bij aan de geschiedschrijving, documentatie, bezinning en herdenking. Het vraagt ons om bezinning over het handelen van onze gemeenten vroeger en nu.

Bewustwording en kennis over de Holocaust is niet vanzelfsprekend en zal steeds weer opnieuw onder de aandacht gebracht moeten worden.

Met vriendelijke groet,
het college van burgemeester en wethouders van Castricum,

De heer W. van Twuijver
secretaris

De heer drs. A. Mans
burgemeester

JOODSE BURGERS IN **NOORD-HOLLAND:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van gemeenten
Bergen, Castricum, Dijk en Waard,
Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel*



Dr. Ingrid van der Vlis
Laura de Jong MA
Mirjam Vriend MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, november 2022

Joodse burgers in Noord-Holland Noord: onteigening en rechtsherstel
*Onderzoek in opdracht van gemeenten Bergen, Castricum, Dijk en Waard,
Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel*

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Noord-Holland Noord (Bergen, Castricum, Heerhugowaard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel): onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
Regionaal Archief Alkmaar

Afbeelding omslag

Sloop van de betonnen verdedigingsmuur die de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog had aangebracht over de Breelaan in Bergen, 1945.

© Regionaal Archief Alkmaar (FO 200978)

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	16
2. Opdracht en conclusies	19
Drie vragen	19
Conclusies over de onteigeningen	20
Conclusies over het rechtsherstel	21
Conclusies over de bejegening	21
Vervolg	22
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Gebruikte archieven	27
Onze methode	31
4. Jodenvervolging in Noord-Holland	37
Joodse burgers in Noord-Holland	37
Registratie, onteigening en roof	38
De Verkaufsbücher en het kadaster	39
Burgemeester en Commissaris	40
Terugkeer uit concentratiekamp of onderduik	41
Rechtsherstel	42
Gemeentebelastingen	43
5. Bergen	47
Onteigening	47
Rechtsherstel	51
6. Castricum	55
Onteigening	55
Rechtsherstel	57
7. Dijk en Waard	61
Onteigening	61
Rechtsherstel	62

8. Heiloo	65
Onteigening	65
Rechtsherstel	68
9. Hollands Kroon	71
Onteigening	72
Gemeentebesturen en Jodenvervolging	72
Rechtsherstel	73
10. Schagen	75
Onteigening	75
Gemeentebesturen en Jodenvervolging	76
Rechtsherstel	76
11. Texel	79
Onteigening	79
Gemeentebestuur en Jodenvervolging	80
Rechtsherstel	80
12. Bijlagen	83
Tabel 1: De zeven gemeenten en hun gemeentelijke voorloper	83
Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel	83
Literatuur	87
Archieven	91
Websites en kranten	93

1. Inleiding

Ziekenfondsdirecteur Isaac Santcroos werd op 19 juni 1894 geboren in Amsterdam. Hij woonde met zijn vrouw Esther Presser en hun twee zonen, Daniel en Eddy Martin, in een huurhuis aan het Olympiaplein. In de jaren dertig lukte het Isaac om een stukje grond aan de Lindelaan in Bergen te kopen, waar hij een huis liet bouwen met de naam De Wijde Blick.

De familie kwam regelmatig naar Bergen, totdat de Duitse bezetter hun huis in 1941 in beheer nam. Isaac Santcroos verloor alle zeggenschap over het huis. Doordat het voor Joodse burgers verboden was om zonder vergunning te reizen, kon de familie ook niet meer naar haar woning toe. Nadat alle Joodse inwoners uit Bergen in april 1942 naar Amsterdam gedeporteerd waren, ging het huis van de familie Santcroos in de verkoop. De bezetter verkocht het huis in 1943 aan Hendrik Jansen uit Alkmaar.

De familie Santcroos was inmiddels gedeporteerd naar concentratiekamp Bergen-Belsen. Zoon Daniel werd hier in 1944 vermoord. Zijn broer Eddy Martin en vader Isaac werden in 1945 door het Russische leger bevrijd, maar stierven kort daarna aan vlektyfus. Alleen moeder Esther overleefde de oorlog. Zij keerde terug naar Nederland, waar ze via rechtsherstel het huis probeerde terug te krijgen.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. Ook de meeste Joodse burgers van **Noord-Holland Noord** werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen.

Inwoners van Schagen deden hun boodschappen onder meer in de Molenstraat, bij de grutterij van de Joodse familie De Vries. Dit woon/winkelpand werd in 1942 onder beheer gesteld, waarmee de familie alle zeggenschap erover verloor. De gezinsleden werden naar Amsterdam gedeporteerd, waarvandaan zij via Westerbork in verschillende concentratiekampen belandden. Slechts één deeleigenaar, Marianne de Vries, en een nichtje (Judith) overleefden de oorlog.

De grutterij was in 1942 gekocht door Willem Schaafsma, die als elektricien een bedrijf had in het naastgelegen pand. Toen Schaafsma in 1944 overleed,

Dit rapport gaat ook over bevindingen van de gemeenten Bergen, Castricum, Dijk en Waard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel en hun gemeentelijke voorlopers.

ging het pand over naar zijn schoonzoon Jan Engbert Lasonder van Ketel. Van Ketel benadrukte na de oorlog dat de aankoop de enige manier was geweest om het bedrijf te kunnen blijven voortzetten, maar de Raad voor het Rechtsherstel oordeelde in 1948 dat de erven van familie De Vries het pand terugkregen. Onderdeel van de schikking die getroffen werd, was dat Van Ketel als huurder mocht aanblijven. Uiteindelijk kwam het pand in 1952 definitief op naam van Alexander Coppens en Herman van Buuren, de echtgenoten van respectievelijk Marianne en Judith de Vries.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. In het geval van familie De Vries duurde het drie jaar, en nog eens vier jaar voordat ook de zakelijke formaliteiten geregeld waren.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Dit onderzoek gaat over de zeven gemeenten Bergen, Castricum, Heerhugowaard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel. Veel van deze

gemeenten hebben voorlopers en voormalige zelfstandige gemeenten die sinds de Tweede Wereldoorlog hierin zijn opgegaan. In hoofdstuk 12 (tabel 1) staat een overzicht. De gemeentelijke voorlopers zijn meegenomen in het onderzoek, als dat was relevant voor de onderzoeksvragen. Vanwege de leesbaarheid verwijzen we in het rapport regelmatig naar de zeven gemeenten samen. Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Noord-Holland doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeenten in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide

uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de ‘kille, formalistische’ aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) uit nog tien hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van onze onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes. In het vierde hoofdstuk staan we stil bij de Jodenvervolging in Noord-Holland in het algemeen. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de zeven gemeenten daarin gereconstrueerd, aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 12) bieden een overzicht van de gemeentelijke voorlopers van de bestudeerde gemeenten, en in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Tot slot volgt een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer.

En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijnevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechts-herstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaans-garanties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissie-rapporten besloot het kabinet in 2000 verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechts-herstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en inter-nationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de **'burgemeester in oorlogstijd'** is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden

houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Voor het uitvoeren van deze opdracht konden we altijd terugvallen op de bereidwillige medewerking van Paul Post, directeur van het Regionaal Archief Alkmaar, waar de gemeentearchieven zijn ondergebracht van de gemeenten die we in dit rapport hebben onderzocht. Het was zeer waardevol dat we konden bouwen op het verkennend onderzoek dat Paul Post eind 2020 heeft verricht.⁸ Zonder enige terughoudendheid kregen we toegang tot alle gevonden relevante archiefdossiers en onderzoeksgegevens. Dat gaf ons onderzoek een vliegende start.

Medewerkers in de studiezaal van het Regionaal Archief Alkmaar en van het Nationaal Archief in Den Haag hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Datzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep: Ronny Naftaniël namens het Centraal Joods Overleg, Ruben Boas en Esther de Goede-Vermeer namens Nederlands Israëlitische Gemeente Noord-Holland Noordwest, en Steven Kalverdijk namens de BUCH-gemeenten Bergen, Uitgeest, Castricum en Heiloo. Na de startbijeenkomst in februari 2022 hebben zij kritisch meegelezen met de conceptversie van dit rapport. Bovendien waren ze beschikbaar als wij aanvullende vragen hadden.

Voor de geschiedenis van Bergen konden we onder meer te rade bij het boek *'U draagt geen ster'* (2005) van Peter Tammes. Dat behandelt niet alleen de Tweede Wereldoorlog, maar geeft ook een uitgebreid overzicht van levenslopen van verschillende Joodse inwoners. Zeer nuttig waren de uitgaven en informatieve websites van onder meer de Historische Vereniging Bergen-NH, Cultuur-Historische Vereniging Scoronlo, Stichting Oud-Castricum, Stichting Historisch Heerhugowaard, Historische Vereniging Heiloo, Historische Vereniging Schagen en omstreken, Stichting Joods Werkdorp Wieringermeer en Historische Vereniging Texel.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Hans Giesbertz, Herman de Koning,

Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het archiefonderzoek uit. Xia van Beuningen, Felix Bosch, Laura Brinkhorst, Jelle Lammers, Eva van Leeuwen, Doortje Swaters en Liza Werkman assisteerden hen daarbij.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Ingrid van der Vlis Laura de Jong Mirjam Vriend Wim van Meurs Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Ingrid van der Vlis, freelance historicus bij Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2001), werkt aan uiteenlopende historische projecten als onderzoeker, auteur en redacteur

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument nr. 183640, 183642, 183644, 460640; Kadaster, leggerartikelen 3612, 4384, 4474; Tammes, *'U draagt geen ster'*.
- ² Kadaster, leggerartikelen 3780, 3389, 4326, 4438, 4631, 5233; NA 2.09.16.15, inv.nr. 187212.
- ³ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*; Piersma en Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'; Blauw, 'Verschil maken?'; Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*; Piersma en Van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁴ Beyens, *Overgangspolitiek*; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*; Oprel, *The Burden of Nationality*.
- ⁵ Croes en Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan'*.
- ⁶ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*; Meershoek, *Dienaren van het gezag*.
- ⁸ Post, 'Verkenkend onderzoek'.

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname, waaronder de zeven gemeenten Bergen, Castricum, Heerhugowaard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Drie vragen

De afzonderlijke gemeentebesturen hebben toen vastgesteld dat ze geen goed beeld hadden van de rol die de gemeenten destijds speelden bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Regionaal Archief Alkmaar en het Noord-Hollands Archief in Haarlem moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. De zeven kleinere gemeenten haakten voor deze vragen aan bij het Regionaal Archief Alkmaar, dat de regie op zich nam om eenzelfde onderzoek voor Alkmaar en Den Helder uit te zetten. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrecting

De eerste vraag gaat over de ontrecting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben de zeven gemeenten gebruikgemaakt van de ontrecting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Hebben ook de zeven gemeenten naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar net zo wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. Hoe gaf de gemeente zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Conclusies over de onteigeningen

1. In de gemeenten die we voor dit onderzoek bestudeerden, zijn relatief weinig onteigende Joodse panden verkocht: 22 in totaal. Dat is logisch, omdat er in deze gemeenten weinig Joodse burgers waren.
2. Uitvoerig en systematisch onderzoek heeft geen enkele aanwijzing aan het licht gebracht dat Bergen en haar gemeentelijke voorlopers onteigend Joods vastgoed van de Duitse bezetter hebben gekocht, of zelfs maar overwogen hebben om tot zo'n aankoop over te gaan.
3. De in 1943-1944 tijdelijk aangestelde NSB-burgemeester van Bergen, Arie Eriks, kocht wel op persoonlijke titel een woonhuis van een Joodse onrechte inwoner.
4. Na zorgvuldige bestudering van de verschillende bronnen kunnen we concluderen dat ook de kleinere gemeenten uit dit rapport en hun gemeentelijke voorlopers geen Joods onteigend onroerend goed hebben aangekocht.
5. De enige uitzondering is gemeente Heiloo, die één keer als oorlogskoper optrad. In 1941 kocht de gemeente een perceel landbouwgrond met woning van een Joodse eigenaar. Het perceel was niet onteigend, maar moest wel verplicht verkocht worden.

6. De burgemeesters en wethouders uit de zes kleinere gemeenten deden geen aankopen op persoonlijke titel. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de voorbereidingen daartoe.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Voor alle 22 percelen van Joodse eigenaren die tijdens de oorlog onteigend en verkocht zijn, vond na de oorlog rechtsherstel plaats. In de meeste gevallen gebeurde dat in 1946/1947, voor een enkel pand pas in 1951.
2. Bij de belastinginning maakten de gemeenten geen uitzonderingen voor Joodse terugkeerders of hun nabestaanden.
3. Ook zijn er geen aanwijzingen dat Joodse burgers naheffingen moesten betalen voor de periode dat zij afwezig waren. Wel waren betaalde gemeentebelastingen deel van de minnelijke schikkingen.

Conclusies over de bejegening

1. De uitvoerende diensten van de gemeenten hebben actief meegeholpen met het administreren van de Joodse bevolking, het leeghalen van hun woningen en het tijdelijk verhuren van de panden voor deze verkocht werden, net als in andere gemeenten gebeurde.
2. De informatie uit het archief was niet omvangrijk genoeg om algemene uitspraken te doen over de bejegening van Joodse inwoners door de gemeente. Duidelijk is wel dat direct na de oorlog geen specifieke aandacht of coullance voor Joods slachtofferschap bestond.
3. Plekken die te maken hebben met Jodenvervolging in Noord-Holland, zoals Kamp Schoorl en het Joods Werkdorp, kregen pas ver na de Tweede Wereldoorlog een plek in de collectieve oorlogsherinnering

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensdiensten is een kwestie op zich. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp in opdracht van de Wehrmacht, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten

ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in Nederland. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een

nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen, door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling over de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich tot alle betrokken Nederlandse gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Alkmaar voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n twintig gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De zeven gemeenten hebben deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwachten zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit gebruikt om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In dit rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar Joods was, speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om voor ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was, en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhandler) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen wisten de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of hadden ze dat kunnen weten. Desondanks trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim na de oorlog niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderiving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindelings- en omnummering

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat meestal in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele indrukken uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Voor het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de grootste collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als

Algemeen Neder-
landse Beheer van
Onroerende Goederen.
Deze organisatie werd
opgericht om huisbezit
van Joden na hun
deportatie te verkopen
voor de NGV.

De in augustus 1945
opgerichte Raad voor
het Rechtsherstel was de
coördinerende instantie
voor het ongedaan maken
van de ontrenting van
personen en instellingen
en het herstel van
rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945
tot 1967 belast met het
opsporen, beheren en
eventueel liquideren van
vijandelijke vermogens en
de vermogens van land-
verraders, maar ook van
gedepoteerde of onder-
gedoken Joden. Het NBI
kenden talrijke regionale
vertegenwoordigingen en
zelfs een aantal kantoren
wereldwijd.

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat ze vaak alleen het uiteindelijke resultaat laten zien, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁸

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zijn de archieven van de betrokken notarissen en makelaars. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen zichtbaar met deze kantoren, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Noord-Holland zijn goed toegankelijk via de website van het Regionaal Archief Alkmaar. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze doorzocht met een uitgebreide lijst aan zoektermen rondom Joods onroerend

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

goed en oorlogsaankopen. Mede hierdoor konden we enige uitspraken doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een indruk op van hoe de gemeenten Joodse burgers bejegenden, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerden om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedden de gemeenten na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om te zoeken naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) in de notulen en besluiten van raad en college, en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹⁰ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper staat, als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de

Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In de zeven gemeenten zijn in totaal ruim twintig panden onteigend en doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹¹

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. Meestal werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had, of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten, zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden heeft plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode werkte maar in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed konden zijn geweest op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing: bijvoorbeeld leegstand of verhuur.

Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog, en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

De aannname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden minder belangrijk, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof*; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Schütz, *Kille mist*.
- ¹⁰ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹¹ Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Jodenvervolging in Noord-Holland

Verschillende gemeenten in Noord-Holland kregen door hun ligging aan de kust al vroeg te maken met de gevolgen van de oorlogsdreiging. Afweergeschut werd opgesteld in de duinen en toen de krijgsmacht in 1939 in paraatheid werd gebracht, stroomde de regio vol met Nederlandse militairen.

Bij de Duitse inval op 10 mei 1940 waren er verschillende doelen in het kustgebied die meteen werden aangevallen, zoals vliegveld Bergen. Tegelijkertijd had de Nederlandse overheid de regio aangewezen om evacués op te vangen. Omdat men de waterlinie als verdediging gebruikte en er delen land onder water werden gezet, moesten duizenden inwoners uit Midden-Nederland tijdelijk naar het westen verhuizen. Castricum ontving mensen uit Ankeveen en Kortzenhoef, Bergen verwelkomde Amersfoorters.

Ook tijdens de oorlog bleef de kuststrook strategisch van belang. De Duitse bezetter wilde Engeland aanvallen vanaf de Nederlandse kust, met grote militaire bedrijvigheid als gevolg. Toen de oorlogskansen in 1942 keerden, liet de bezetter op grote schaal bewoners evacueren. De kuststrook veranderde in een oorlogsgebied, waar de **Atlantikwall** vorm kreeg met bunkers, stellingen, afweergeschut en mijnevelden.

In december 1942 werd de Nederlandse kust tot **Sperrgebiet** verklaard. Gemeenten die iets verder landinwaarts lagen, hadden ook direct met deze maatregelen te maken. De geëvacueerde bewoners van de kust trokken noodgedwongen naar deze gemeenten om nieuwe woonruimte te vinden. De gedwongen evacuatie troffen iedereen die aan de kust woonde. De meeste Joodse inwoners waren op dat moment al gedeporteerd uit de Noord-Hollandse gemeenten, of zelfs uit Nederland.

Joodse burgers in Noord-Holland

Aan het eind van de 17^e eeuw vestigden de eerste Joodse burgers zich in de Kop van Noord-Holland en West-Friesland. Het waren veelal handelaren, die vanuit Amsterdam naar het noorden uitwaaierden. De landbouwgrond bood mogelijkheden voor veehandelaren, slaggers en kaasboeren. Na de opening van het Noord-Hollands Kanaal in de 19^e eeuw ontstond een aantrekkelijke handelsroute van Amsterdam via Alkmaar naar Den Helder.

Toen de oorlog uitbrak, telden de zeven gemeenten waarover dit rapport gaat over het algemeen weinig Joodse burgers. Een werkelijke gemeenschap ontbrak vrijwel altijd. Voor koosjere inkopen en een synagoge waren Joodse inwoners aangewezen op Alkmaar of Den Helder. Bij de verplichte registratie van de Duitse bezetter telden de gemeenten in 1941 vaak meer **Joodse inwoners** dan op grond van de omvang van de Joodse gemeenschap verwacht mag worden.

Door de Duitse bezetter opgerichte verdedigingslinie langs de Noordzeekust om een aanval uit Engeland te kunnen weerstaan.

Vanuit militaire doeleinden door de Duitse bezetter tot verboden gebied verklaard voor gewone burgers. Alleen inwoners met een Ausweis kregen toegang.

De nazibezetter ging niet uit van zelfgekozen lidmaatschap van de Joodse gemeente, maar van een racistische indeling gebaseerd op afstamming. Daardoor duiken ook termen als 'voljoden' en 'halfjoden' in de lijsten op.

Naast vaste inwoners waren er ook Joodse burgers met een vakantiehuis aan de kust. Anderen verbleven of werkten in een van de gezondheidskolonies van de regio: plekken in de bossen of aan zee, waar zieke of zwakke kinderen naartoe gestuurd werden om aan te sterken.

Meteen vanaf mei 1940 stelde de bezetter talloze geboden en verboden in voor Joodse burgers. Tot in detail werd hun leven aan banden gelegd. Wie een vakantiehuisje in Bergen bezat bijvoorbeeld, kon daar niet meer naartoe vanwege de verhuisbeperkingen. Gerespecteerde docenten en ambtenaren werden ontslagen. Een van hen was Jacob Hemelrijk, gemeenteraadslid voor de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) in Bergen en rector bij het Murmellius Gymnasium in Alkmaar. Hij werd eerst als rector ontslagen, drie maanden later ook als raadslid.¹

Ronduit afschrikwekkend was de laatste fase van de anti-Joodse maatregelen: de deportatie van Joodse burgers uit hun woonplaats, vaak eerst naar Amsterdam en dan via Westerbork naar een van de concentratiekampen in Midden- en Oost-Europa. Daar werden ze bij aankomst vermoord. Of ze werden zodanig uitgeput, vernederd en verminkt dat ze bezweken. Zaandam en Hilversum waren in januari 1942 de eerste Nederlandse gemeenten die hun Joodse inwoners moesten evacueren, veel andere gemeenten uit Noord-Holland volgden. Alkmaar en Den Helder in maart; Bergen, Egmond aan Zee, Heiloo, Schagen, Schoorl, Wieringermeer en -werf in april; en Heerhugowaard en Nieuwe Niedorp in mei. Joodse bewoners van Castricum moesten in juli 1942 naar Amsterdam, toen de deportatie ook vanuit de rest van het land van start was gegaan.²

Veel openlijk protest was er niet. Een van de eerste en weinige luidruchtige protesten was de Februaristaking in 1941. Die staking vond plaats nadat enkele honderden Joodse mannen bij het Waterlooplein bijeen waren gedreven. Ze hadden zich verzet tegen de anti-Joodse maatregelen. Voor straf werden ze naar **Kamp Schoorl** gebracht. De mannen werden vanuit hier naar Duitse kampen afgevoerd. In Kamp Schoorl werden in juni 1941 nog eens honderden Joodse mannen uit Amsterdam gevangengezet. Zij werden gedeporteerd naar concentratiekamp Mauthausen. Slechts 2 van 689 Joodse mannen die in Kamp Schoorl gevangen werden, overleefden de oorlog.³

Kamp Schoorl werd in 1939 door het Nederlandse leger gebouwd als legerkamp. De Duitse bezetter gebruikte het van 1940 tot eind 1941 als internerings- en concentratiekamp.

Registratie, onteigening en roof

Het in kaart brengen van boedels, woningen en bedrijven was onderdeel van de systematische onteigening en ontrechting waar Joodse burgers aan ten prooi vielen. Vanaf oktober 1940 raakten zij hun bedrijven kwijt. De bezetter stelde een bewindvoerder aan, die de bedrijven ophief of verkocht. Verordning 121/1941 bepaalde in mei 1941 dat Joodse eigenaren van landbouwgrond hun bezittingen moesten laten registreren en vóór 1 september 1941 moesten verkopen aan een niet-Joodse eigenaar.

De tegoeden die in beslag genomen waren, de opbrengsten van de gedwongen verkopen en uiteindelijk al het geld van Joodse burgers werd

ondergebracht bij roofbanken **Liro** en de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Het geld kwam terecht op rekeningen waar de Joodse eigenaren niet meer over konden beschikken.

Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter het vastgoedbezit af. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheek laten registreren voor de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout.

De registratie, onteigening en roof van Joodse burgers verliep volgens regels die de nazibezetter had opgesteld. Daar had een gemeentebestuur geen zeggenschap over. Wel waren gemeenteambtenaren en politieagenten direct betrokken bij de uitvoering en administratie van de onteigening. Bij het inventariseren van boedels werkten Nederlandse politieagenten en ambtenaren samen met de Duitse Feldgendarmeerie en Sicherheitsdienst. Bewoners moesten de sleutels van hun huizen inleveren, zodat de politie die kort daarna – op last van het Duitse gezag – kon leeghalen. Expeditie- en verhuisbedrijf A. Puls uit Amsterdam haalde de inboedels op.⁴

Als de huizen leeggehaald waren, werden de huurwoningen opnieuw verhuurd en de eigen woningen verkocht. De verkoop werd meestal overgelaten aan lokale makelaars. De NGV registreerde elke transactie in de Verkaufsbücher. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, bijvoorbeeld vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade.

De Verkaufsbücher en het kadaster

De financiële administratie van de nazibezetter in de Verkaufsbücher lijkt op het eerste gezicht veel precieze informatie op te leveren. In de kolommen staan zaken als de oorspronkelijke eigenaar, de koper, de verkoopprijs en de voorlopige en definitieve verkoopdata.

Het probleem met deze boeken is dat niet alle Joodse onteigende panden erin staan. Niet alle panden werden verkocht. Zeker in de kustregio was de aanschaf van onroerend goed een riskante onderneming, vanwege de grootschalige evacuatie. Ook staan er soms fouten in de Duitse administratie. Soms was een pand wel verkocht, maar is dit niet opgeschreven. Het omgekeerde komt ook voor. Dan vermelden de Verkaufsbücher een koop die – om welke reden dan ook – op het laatste moment niet is doorgegaan.

Om de informatie uit de Verkaufsbücher te controleren, hebben we aanvullend onderzoek gedaan in het kadaster. Van alle transacties trokken we de bijbehorende panden na. Zo konden we zien of het vastgoed inderdaad werd verkocht. Ook konden we controleren of een pand tijdens de oorlog werd doorverkocht. Af en toe vonden we op de leggers van Joodse onteigende huizenbezitters onroerend goed dat we niet kenden uit de Verkaufsbücher. Van deze panden in Joods bezit die wel onteigend, maar niet verkocht waren,

hebben we uit de archieven zelf meestal onvolledige lijsten. Deze adressen hebben we toegevoegd aan het overzicht (zie hoofdstuk 12, tabel 2).

Een aparte categorie onroerend goed is de bebouwing die op landbouwgrond stond. Die grond was in 1941 verplicht verkocht. We hebben deze opstallen niet systematisch meegenomen in het onderzoek. Dat geldt ook voor grotere ondernemingen en hun bedrijfspanden. De onteigenings- en verkoopgeschiedenis van deze typen onteigend onroerend goed valt buiten de inhoud van deze opdracht.⁵

Burgemeester en Commissaris

Het Regionaal Archief Alkmaar bewaart archieven van de gemeenten Bergen, Castricum, Dijk en Waard, Heiloo, Hollands Kroon, Schagen en Texel. We hebben voor iedere gemeente de notulen van het college van B en W en de gemeenteraad doorgenomen van 1942 tot en met 1948, voor zover ze beschikbaar waren. Door gemeentelijke herindelingen zijn verschillende gemeenten die tijdens de Tweede Wereldoorlog nog zelfstandig waren, inmiddels samengevoegd. Deze voormalige gemeenten hebben we – zover dat relevant was – meegenomen in het onderzoek. Doorslaggevend was daarbij of er transacties van Joodse onteigende panden hadden plaatsgevonden. In hoofdstuk 12, tabel 1, staat een overzicht van de gemeenten en hun eventuele voorlopers.

Concreet houdt dit in dat we de gemeenteraad en het college van B en W van Bergen⁶ en Schoorl⁷ wel meegenomen hebben in het systematische onderzoek, maar Egmond aan den Hoef, Egmond aan Zee en Egmond-Binnen niet. Voor gemeente Castricum⁸ hebben we besloten om ook gemeente Limmen⁹ systematisch door te nemen, omdat in deze voormalige gemeente een transactie in de Verkaufsbücher staat.

Voor de gemeenten Heiloo¹⁰, Schagen¹¹ en Texel¹² hebben we de gemeentearchieven doorgenomen. Gemeenten Dijk en Waard en Hollands Kroon wijken een beetje af. Deze gemeenten bestond nog niet tijdens de oorlog. Voor Dijk en Waard hebben we de gemeentearchieven van Heerhugowaard¹³ doorgenomen. Onder Hollands Kroon vallen maar liefst 22 dorpen. Omdat voor de voormalige gemeente Winkel¹⁴ een transactie in de Verkaufsbücher staat, hebben we Winkel in het systematische onderzoek meegenomen. Voor de zekerheid hebben we voor deze geografische uitgestrekte gemeente Anna Paulowna¹⁵, Oude en Nieuwe Niedorp¹⁶, Wieringen¹⁷ en Wieringermeer¹⁸ ook gecontroleerd.

Naast het doornemen van de notulen bekeken we soms aanvullende gemeentebronnen die gaan over aankopen tijdens de oorlogsjaren. Dit leverde bijna nooit nuttige informatie op. Was dat wel het geval, dan verwijzen we daarnaar in het hoofdstuk over die gemeente.

Aanvullend hebben we in het Noord-Hollands Archief in Haarlem gezocht in de besluiten van het provinciaal bestuur, waaronder de goedkeuring van gemeenteraadsbesluiten, die beschikbaar zijn voor de periode 1940-1943.¹⁹ Voor de jaren 1944-1945 bekeken we de agenda's van besluiten van Gedeputeerde Staten en van het overleg van de Commissaris der Provincie, in het archief van de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland.²⁰ Hierin zitten kopieën van

correspondentie met burgemeesters over toestemming tot aan- en verkoop van vastgoed.

De leiding over het provinciaal bestuur kwam in Noord-Holland relatief snel in handen van een Duitsgezinde ambtenaar. Commissaris van de Koningin Antonie baron Röell overleed in november 1940. Hij werd opgevolgd door NSB'er A.J. (Albert) Backer, die de nieuwe titel Commissaris der Provincie droeg. Backer was een fanatiek aanhanger van het nazibewind. Hij zal eventuele aankopen door een gemeente dus zeker niet uit principe hebben afgekeurd.²¹

Een laatste controle op de vraag of individuele bestuurders zich schuldig hebben gemaakt aan de aankoop van Joods onroerend goed, deden we in de bronnen rondom de berechting en veroordeling van lokale politieke kopstukken na de oorlog. Voor alle overheidsdienaren in oorlogstijd werd na mei 1945 een zuiveringsdossier opgemaakt. Wie lid was geweest van de NSB of op andere manieren had gecollaboreerd met de Duitsers, kon voorgeleid worden voor een tribunaal van de Bijzondere Rechtspraak. Van burgemeesters en wethouders hebben we – voor zover mogelijk – bij het Nationaal Archief de zuiveringsdossiers opgevraagd. Als die aanwezig waren, hebben we ze bekeken.

Terugkeer uit concentratiekamp of onderduik

Een belangrijke vraag in de onderzoeksopdracht was of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed. Wanneer Joodse inwoners de oorlog overleefd hadden, konden zij er in deze gemeenten dan op rekenen dat ze hun panden terugkregen? En wat gebeurde er als er alleen maar nabestaanden waren – werd die mensen dan ook recht gedaan? Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. Dat betekent dat Joodse burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI, waarover verderop meer). Soms spraken een Joodse eigenaar en oorlogskoper af dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Omdat de onteigening en alles wat daarop volgde bij rechtsherstel nul en nietig werd verklaard, werden gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf het moment van verkoop tegen elkaar afgezet. De verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die de overheid direct na de oorlog had opgesteld. De Joodse eigenaar of zijn erfgenaam was daarbij in de praktijk vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost. Erfgenamen kregen met erfbelasting te maken. En wie berooid en vaak dakloos uit de onderduik kwam, had niet de luxe om lang te onderhandelen.

Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om zulke kosten te kunnen betalen.

Rechtsherstel was een proces van lange adem. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was.

Hoewel de gemeente officieel geen partij was bij de rechtsherstelprocedure, konden ambtenaren soms wel het verschil maken. Door 'tussen de regels door' te lezen, hebben we geprobeerd antwoorden te formuleren op de uiterst belangrijke, maar vaak ongrijpbare vraag over de manier waarop Joodse overlevenden en hun nabestaanden in een bepaalde gemeente behandeld werden. Bij het systematisch doornemen van de gemeenteraads- en college-notulen hebben we gelet op uitspraken daarover. Denk bijvoorbeeld aan aandacht voor het uitzonderlijke slachtofferschap van Joodse inwoners, of aan coulance bij eventuele achterstallige betalingen die in de minnelijke schikkingen tevoorschijn kwamen.

Rechtsherstel

De Nederlandse regering kondigde al in 1944 in Londen het wetsbesluit **Herstel Rechtsverkeer (E 100)** af. De Raad voor het Rechtsherstel, in augustus 1945 opgericht, was verantwoordelijk voor de afwikkeling hiervan. Onder de Raad vielen de afdelingen Onroerende Goederen en het Nederlands Beheersinstituut. Zij waren belast met de feitelijke uitvoering van de teruggave. Het NBI beheerde de bezittingen van veel oorlogskopers die als NSB'er vastgezet waren, maar was ook verantwoordelijk voor de eigendommen van 'vermiste' of 'afwezige' Joden.

Bij het NBI aangesloten beheerders vervulden een belangrijke taak bij de praktische uitvoering van rechtsherstel. In heel Nederland wees het NBI ongeveer 20.000 beheerders aan voor Joodse 'afwezigen'. Vaak was zo'n beheerder een lokale notaris of een familielid. Beheerders hadden de taak om het vermogen 'als een goede huisvader' te beheren. Onderdeel daarvan was zorgen voor het rechtsherstel van onroerend goed. Was een pand verkocht, dan was de kans groot dat de oorlogskoper (vaak een NSB'er) onder beheer was gesteld. Het NBI wist dan wie de koper was. Was een pand niet verkocht, dan was het nog in handen van de Duitse 'doorverkooporganisatie' NGV, of van makelaars als ANBO en Everout. Ook daarvan had het NBI de administraties overgenomen. Alleen als een pand verkocht was aan iemand wiens bezittingen na de oorlog niet onder beheer waren gesteld, moest de Joodse eigenaar direct onderhandelen met de oorlogskoper. Dat was ook zo wanneer een gemeente onroerend goed had aangekocht.

Doel van de Raad voor het Rechtsherstel was dat Joodse eigenaren en oorlogskopers tot een minnelijke schikking kwamen, waarbij de twee partijen

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

het eens werden zonder tussenkomst van een rechter. De meeste teruggaven kwamen daar ook op uit. Medewerkers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel beoordeelden de schikking. Zodra zij akkoord waren, was rechtsherstel een feit.

Lukte het niet om het eens te worden, dan kon de oorspronkelijke eigenaar of de oorlogskoper een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Raadsherstel. De uitkomst van zo'n procedure was vaak uiteindelijk toch een minnelijke schikking.

De afdeling Rechtspraak behandelde in totaal tussen 1945 en 1967 in heel Nederland ongeveer 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over effecten, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er. Toegang tot deze dossiers is bewerkelijk, want het systeem is een ingenieus geheel met meerdere verzamelingen indexkaarten.

Een door ons gedane steekproef van bijna de helft van de indexkaarten (13.000) leverde voor de hier onderzochte gemeenten één dossier op, voor Schoorl. In het hoofdstuk van gemeente Bergen, waar Schoorl tegenwoordig onder valt, laat dit voorbeeld zien hoe complex een teruggave kon zijn waarbij de betrokkenen er samen niet uitkwamen en een procedure aanspanden bij de Raad voor het Rechtsherstel.

Voor alle bekende onteigende panden hebben we onderzocht of rechtsherstel heeft plaatsgevonden. De zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen, is het kadaster. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen, genoteerd op leggers per eigenaar, geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. De kadastrale leggers bevatten informatie over koper en verkoper, eventueel aangevuld met gegevens over opvolging en erfgenamen. Ze noemen de onteigening in 1941, de eventuele verkoop aan een nieuwe eigenaar en een aantekening als er rechtsherstel heeft plaatsgevonden na de oorlog.

Voor een aantal gevallen hebben we ook een NBI-dossier ingezien: van de erfgenamen van een nog afwezige rechtmatige eigenaar, of juist van een oorlogskoper die over teruggaaf onderhandelde. Voor sommige panden bestond na deze zoektocht nog steeds geen zekerheid over rechtsherstel. Bij die panden hebben we in de geschillendossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel gekeken. Daarin staat kort welke regeling er is getroffen en of teruggave heeft plaatsgevonden.

Gemeentebelastingen

De procedure van rechtsherstel was een landelijke regeling. De gemeente speelde daarin geen rol. Wel kon de gemeente verschil maken bij de inning van achterstallige gemeentebelastingen. Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn onroerend goed verloor, ging ook zijn verplichting om belastingen te betalen over op de beheerder. De gemeente had hierdoor telkens een adres waar de belastingaanslag naartoe kon, vaak ANBO of Everout.

Zeker in 1941 en 1942 werden deze aanslagen keurig betaald, en zodra een woning verkocht was ging de aanslag naar de oorlogskoper. Uit onderzoek in andere steden blijkt dat gemeenten pas inkomsten misliepen in 1943 en – vooral – na september 1944. Na **Dolle Dinsdag** was duidelijk dat nazi-Duitsland aan de verliezende hand was. Duitse instanties en oorlogskopers betaalden vanaf dat moment hun belastingen minder trouw. Deels vluchtten ze ook al Nederland uit.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel binnen enkele dagen een bevrijding van heel Nederland verwachtten.

De Rijksoverheid was de belangrijkste belastinginner in de jaren dertig en veertig. Deze directe belastingen laten we voor dit onderzoek buiten beschouwing. Huiseigenaren betaalden vaak twee gemeentelijke belastingen: belasting op gebouwde eigendommen en rioolbelasting. In sommige gemeenten waren er ook kosten voor erfpacht, maar niet in de Noord-Hollandse gemeenten van dit onderzoek.

Voor ons onderzoek is vooral belangrijk hoe de gemeenten na de oorlog omgingen met eventuele betalingsachterstanden van Joodse burgers en hun nabestaanden. Werd daar een uitzondering voor gemaakt? Bij gebrek aan de originele **belastingkohieren** van tijdens en na de oorlog kunnen we niet meer systematisch nagaan of deze aanslagen altijd betaald werden. Bijna geen enkele gemeente heeft deze archiefbronnen nog. Volgens archiefprotocol zijn de kohieren jaren geleden al vernietigd. Voor de hier onderzochte gemeenten zijn in het archief helaas ook geen grootboeken of verzamelstaten overgeleverd, die in sommige andere gemeenten nog houvast bieden met overzichten van achterstallige betalingen.

Overzichten van de belastinginning met op naam en/of leggerartikel gestelde belastinggegevens.

Om uitspraken te kunnen doen over de gemeentelijke belastingheffing na de oorlog, reconstrueerden we de besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen. Dat deden we met behulp van de notulen en besluiten van de gemeenteraad en het college B en W. We zochten naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers. Ook in lokale en regionale kranten zochten we naar informatie over deze materie. En we keken of er in de gemeentearchieven dossiers waren met naoorlogse belastingproblematiek als onderwerp. Als extra toets zochten we naar boetes en naheffingen van de gemeenten in de NBI-dossiers.

Noten

- ¹ Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ² Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ³ Van Manen, *Omdat zij Joods waren*; kamp-schoorl.nl.
- ⁴ Van Baar, *De familie Drukker*; Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*.
- ⁵ NIOD, Archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., de Deutsche Revisions- und Treuhand A.G.
- ⁶ RAA 0338, inv.nrs. 15, 16, 76 en 77. Van B en W tussen 10-12-1943 en 16-5-1945 geen notulen, aangezien er toen geen vergaderingen werden gehouden.
- ⁷ RAA 0349, inv.nrs. 627, 628, 629 en 652. Gemeenteraadsnotulen voor 1940, 1941 en 1945 t/m 1948.
- ⁸ RAA 0401, inv.nrs. 5-7, 98-101, 181-182.
- ⁹ RAA 0403, inv.nrs. 40, 43, 44.
- ¹⁰ RAA 0495, inv.nrs. 13, 14, 15, 18, 19 en 20. Van B en W geen notulen tussen juni 1942 en mei 1945. Notulen van de gemeenteraad vanaf mei 1945.
- ¹¹ RAA 0590, inv.nr. 2036; 0591, inv.nrs. 1, 6, 38, 39, 57. Voor 1942/1943 agenda's met besluitenlijst van B en W, van 1944/1945 registers van besluiten van de burgemeester.
- ¹² RAA 1131, inv.nrs. 721, 722, 807, 808, 809, 855, 857.
- ¹³ RAA 0485, inv.nr. 2 en 5. Notulen B en W t/m 7-8-1941 en vanaf 5-6-1945; van gemeenteraad notulen t/m 30 juni 1941 en vanaf 30-11-1945.
- ¹⁴ RAA 0559, inv.nrs 368, 371 t/m 374.
- ¹⁵ RAA 0330, inv.nrs 57, 58, 19. B en W van 1942 t/m 1948, van de gemeenteraad geen notulen tussen 1-7-1941 en 29-11-1945.
- ¹⁶ Oude Niedorp: RAA 0554, inv.nrs. 353, 356, 372. B en W t/m 2-4-1942 en vanaf 9-6-1945, gemeenteraad ontbrak tussen juni 1941 en november 1945. Nieuwe Niedorp: RAA 0553, inv.nrs. 481, 482, 485, 487. Laatste notulen B en W op 12-8-1941, hervat op 25-6-1945, gemeenteraad lacune tussen 25-7-1941 en 21-12-1945. Een dossier over de woningvoorziening bevatte geen relevantie informatie (RAA 0553 inv.nr. 86).
- ¹⁷ RAA 0617, inv.nrs. 40, 56 en 87-91. B en W van 1943 t/m 1947, gemeenteraad t/m 19-8-1941 en vanaf 28-11-1945.
- ¹⁸ RAA 0623, inv.nrs. 43, 44 en 56-58. Agenda's en presentielijsten van B en W van 17-3-1943 t/m 16-6-1944 en van 8-5-1945 t/m 1948. Een adviescommissie functioneerde t/m 23-8-1946 als alternatieve gemeenteraad.
- ¹⁹ NHA 0018, inv.nrs. 1026-1036.
- ²⁰ NHA 0641, inv.nrs. 318-323.
- ²¹ Van Baar, *De familie Drukker*; www.parlement.com.

5. Bergen

Toen de Nederlandse kust in 1942 tot Sperrgebiet werd verklaard, was Bergen aan Zee al grotendeels geëvacueerd. In twee evacuatie rondes in het voorjaar van 1943 en het najaar van 1944 moest ook Bergen grotendeels ontruimd worden. In totaal verlieten zo'n 5.600 inwoners gedwongen hun huis.¹ Zij konden na de bevrijding in mei 1945 nog niet meteen terug naar hun woningen. Geëvacueerde bewoners hadden een woonvergunning nodig om zich opnieuw in Bergen te vestigen. Die eis was er zowel voor Joodse als niet-Joodse inwoners. Het zou ook nog lange tijd duren voordat badplaats Bergen aan Zee en de duinen bij Schoorl weer aantrekkelijk én veilig waren. Munitie moest worden weggehaald, en verdedigingswerken en bunkers werden afgebroken.

Kort voor de oorlog uitbrak, had **Bergen** tijdelijk een relatief grote populatie Joodse inwoners. In het kustdorp Bergen aan Zee stond Het Zeehuis, het vakantiehuis van het Amsterdams Burger Weeshuis. Daar werden ongeveer 90 Joodse vluchtelingenkinderen uit Duitsland opgevangen. Het Zeehuis was een van de 25 aangewezen instellingen voor legale Joodse vluchtelingen, net als het naburige Doopsgezind Broederschapshuis in Schoorl. In 1939 vertrokken de kinderen en gasten van het Broederschapshuis naar andere locaties. Ook in kindertehuis Bingo en bij particulieren vonden enkele Joodse vluchtelingen een plek.²

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de toenmalige zelfstandige gemeenten Schoorl, Egmond aan den Hoef, Egmond aan Zee en Egmond-Binnen.

Los van de vluchtelingenkinderen, die tijdelijk in de regio verbleven, was de Joodse gemeenschap niet groot. Bergen, Egmond en Schoorl hadden geen eigen synagoge of Joodse vereniging. In 1930 stond in de bevolkingsregistratie dat 24 Bergenaren zichzelf lid van het Nederlands-Israëlitische Kerkgenootschap noemden, op een totale bevolking van 5.700 inwoners. Afgaand op de registratie van de Duitse bezetter uit 1941 telde Bergen **54 Joodse inwoners**. In Schoorl ging het om **6 Joodse inwoners**, in Egmond aan Zee **3 Joodse inwoners** en in Egmond Binnen stond **1 Joodse inwoner** geregistreerd.³

Onteigening

Op 22 april 1942 werden de Joodse inwoners uit deze gemeenten gedwongen naar Amsterdam te verhuizen. Zij verlieten hun huizen, die leeggehaald en verkocht werden. Niet iedereen kwam aan in Amsterdam; een klein aantal Joodse burgers lukte het om onder te duiken. Van de uit Bergen weggevoerde Joodse burgers werden er uiteindelijk 18 vermoord.⁴ Voor Schoorl waren er 3 Joodse slachtoffers, en de 3 Joodse burgers uit Egmond hebben de oorlog allemaal overleefd. Deze relatief lage aantallen slachtoffers kunnen we deels verklaren doordat in de gemeenten veel gemengd gehuwde echtparen woonden. Zij werden in principe niet gedeporteerd.⁵

Sommige Joodse eigenaren hadden op tijd maatregelen kunnen treffen om onteigening van hun panden te voorkomen. Het Amsterdamse artsenechtpaar Polak bijvoorbeeld, dat in 1935 een vakantiehuisje aan de Boulevard in Egmond aan Zee had gekocht. Eind 1940 verkochten zij het huisje aan een niet-Joodse vriendin, met de afspraak om het na de oorlog terug te kopen. Het pand werd hierdoor niet onteigend. Het echtpaar overleefde concentratiekamp Theresienstadt en kon het pand inderdaad terugkopen.⁶

In de Verkaufsbücher staan voor Bergen 9 transacties en voor Schoorl 4 transacties geregistreerd, waarmee in totaal ongeveer 15 panden gemoeid zijn.⁷ Egmond komt in deze administratie niet voor. Het aanvullend onderzoek in het kadaster leverde voor Bergen en Schoorl extra adressen onteigend Joods onroerend goed op, en komt zo in totaal op ongeveer 20 percelen. Het merendeel hiervan was niet verkocht, zoals bijvoorbeeld de percelen van David de Groot aan de Dorpsstraat.

De totale verkoopsom van de hier vermelde transacties is 87.150 gulden, waarmee de gemiddelde verkoopprijs uitkomt op 5.810 gulden. De eerste koper diende zich op 1 september 1942 aan. Dat was Johann Diedrich Rölken uit Santpoort, die voor 4.500 gulden Sint Antoniusstraat 26 in Bergen kocht, voorheen het bezit van Levie Trijbetz. Anderhalve maand later kocht Rölken ook Bergerweg 69 voor 9.000 gulden, eerder toebehorend aan Benjamin Kuijper. Trijbetz en Kuijper waren beiden koopman in Alkmaar. Ook in die stad was onroerend goed van hen onteigend.

Ook onder de oorlogskopers komen soms dezelfde namen voorbij. De Alkmaarse fabrikant Hendrik Jansen kocht in Bergen in 1943 Dokter van Peltlaan 46 en Lindenlaan 10, en schafte panden in Heiloo en Heerhugowaard aan. Jansen verklaarde na de oorlog dat hij de huizen en Joodse goederen in het belang van de rechtmatige eigenaren kocht, om ze na de oorlog terug te kunnen geven. Hij overleed voordat het tribunaal over deze bewering uitspraak kon doen.⁸

Uit de Verkaufsbücher en het kadaster kunnen we concluderen dat geen van de gemeentelijke voorlopers van Bergen wordt genoemd als (eerste) koper van onteigende en doorverkochte panden.

De gemeente kocht tijdens de oorlog wel delen grond van twee percelen van de Joodse Ruben Elion aan de Loudelsweg. De notitie in het kadaster geeft aan dat dit in 1942 gebeurde, dus na onteigening. Maar uit andere bronnen blijkt dat de verkoop al eerder plaatsvond. Elion woonde met zijn gezin op Loudelsweg 64 (nu nummer 54) in Huize De Klomp. In 1940 sprak de gemeenteraad over verbreding van de straat, waartoe onder meer 'strookjes van een perceel' van Elion nodig waren. Elion wilde in eerste instantie niet verkopen, maar de gemeente drong aan en bood hem 195 gulden, waarna hij in augustus 1940 overstag ging. Het besluit tot aankoop was daarmee dus genomen nog voor de grond en het andere onroerend goed van Elion door anti-Joodse maatregelen onteigend werd.⁹

Bij de controle op de namen van burgemeesters en wethouders van deze gemeenten kwam wel een oorlogskoper tevoorschijn: wethouder Arie Eriks. Deze koopman, en eigenaar van Eriks Pakking en Rubber in Alkmaar, was in 1935 lid geworden van de NSB. Hij kocht in 1942 op persoonlijke titel villa De Kroft op Huismansweg C213 in Schoorl. De Kroft was onteigend bezit van Rosalie Simons en werd voor 15.000 gulden aan Eriks verkocht, het hoogste bedrag dat in deze gemeenten voor een pand werd betaald.¹⁰

Gemeentebesturen en Jodenvervolging

In 1940 stond jonkheer H.D.A. (Henk) van Reenen als burgemeester aan het hoofd van Bergen. Het dorp draaide vooral op toerisme. Wethouder Jacob Hemelrijk (SDAP) werd in december 1940 als Joodse ambtenaar uit zijn functie gezet. Burgemeester Van Reenen ging in december 1941 met ziekteverlof en werd in juli 1942 gevangengezet in **gijzelaarskamp Haaren**.

Het burgemeesterschap werd vanaf juli 1942 waargenomen door NSB'er Geert Jan Hendrik Fijn, die sinds januari 1942 ook al burgemeester van Egmond-Binnen was. In december 1943 maakte hij promotie en werd hij burgemeester van Hilversum. De hiervoor genoemde koopman en NSB-wethouder Arie Eriks was al jaren wethouder in Bergen. Hij werd nu enige tijd waarnemend burgemeester, totdat Willem Karel Sweerts in juni 1944 zijn functie overnam.¹¹

Herman Melkman was eigenaar van pension De Reigershoek in Bergen, aan de Breelaan 79 (nu Wittenburg 89). In april 1942, meteen na de deportatie van Joodse inwoners uit Bergen, schreef burgemeester Van Reenen een brief aan de **Zentralstelle für Jüdische Auswanderung**, met de vraag of het pension beschikbaar was. De burgemeester moest een locatie als noodziekenhuis aanwijzen en nu het echtpaar verplicht naar Amsterdam was verhuisd, stond het pension toch leeg. Al snel kreeg de burgemeester bericht dat het niet de bedoeling was het pand met inboedel en al te gebruiken.¹² De onteigende Joodse panden zouden tenslotte verkocht worden.

Het pension werd in 1943 inderdaad verkocht, aan de Algemene Waarborg Maatschappij Amsterdam. Die verkocht het twee weken later met winst door aan G.J.M. Hulscher, een winkelier in Amsterdam.¹³ Zo'n doorverkoop kwam vaker voor, zodat een nieuwe eigenaar 'schone' handen kon houden. Hij kon – al dan niet terecht – claimen dat hij niet wist dat het om een Joods onteigend pand ging.

Ook in Bergen eiste de **Wehrmacht** panden op. Dat gebeurde niet alleen met woningen van Joodse eigenaren; het verwachte nut van een woning gaf de doorslag. Het kantoor van de **Ortskommandant** zat bijvoorbeeld in villa De Stulp aan de Vijverlaan 7, van de niet-Joodse familie Zeiler. Waarschijnlijk huurde de Duitse gezaghebber ook het aanpalende Van Reenenpark 17. Dat was wel van een Joodse eigenaar: Alexander van Blijdensteijn uit Amsterdam. In juni 1942 besloot het college van B en W een keer toe te staan dat het onderhoud van de tuin van dit huis door de gemeente werd betaald. Later dat jaar werd de villa verkocht aan de Haagse Wilhelmina Cornelia van Didden.¹⁴

Een van de kampen waar de bezetter toonaangevende Nederlanders als gijzelaars vasthield. In 1943 ging iedereen over naar Sint-Michielsgestel en in september 1944 werden de meeste gijzelaars vrijgelaten.

Door de bezetter opgericht bureau in Amsterdam, dat de deportaties naar concentratiekampen organiseerde.

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

Door de bezetter aangestelde Duitse lokale gezagsdrager.

Burgemeester Van Reenen werd na de oorlog vrijwel meteen gezuiverd. De drie NSB-burgemeesters Fijn, Eriks en Sweerts moesten zich voor een tribunaal van de Bijzondere Rechtspraak verantwoorden. Burgemeester Fijn komt uit het onderzoek naar voren als iemand die koste wat kost carrière wilde maken. Ook de getuigenissen tegen de laatste NSB-burgemeester van Bergen, Sweerts, roepen een beeld op van iemand die voor iedere prijs omkoopbaar was.¹⁵

Ex-burgemeester Eriks kreeg vergelijkbare kwalificaties toebedeeld. We noemden al het onteigende Joodse pand dat hij kocht in zijn tijd als gezagsdrager: villa De Kroft voor 15.000 gulden, hoewel het huis 500 gulden hoger getaxeerd was. Het pand was van de Joodse Rosalie Simons, die de oorlog overleefde door onder te duiken. Zij keerde in 1945 terug naar Schoorl. De huizenaankoop wordt uitdrukkelijk vermeld in Eriks dossier, maar gaf geen doorslag voor de straf die hij kreeg. De aankoop gold vooral als extra bewijs van zijn onbetrouwbaarheid. In de regionale kranten werd in 1947 uitgebreid stilgestaan bij de berechting van Eriks voor het tribunaal van Alkmaar. De journalisten schreven wel over zijn verdiensten, maar geen enkele keer over onterecht aangekocht vastgoed.¹⁶

Schoorl had al sinds 1924 dezelfde burgemeester: Schotto Gijsbert Lucas Frans baron van Fridagh. Hij was naar de Noord-Hollandse kustplaats gekomen na een reeks burgemeestersposten op andere plekken in het land.¹⁷ Hij bleef tijdens de hele oorlog burgemeester van Schoorl.

In Schoorl hadden bewoners – net als overal in de kuststrook – te maken met vorderingen door de Wehrmacht. Over maatregelen tegen de enkele Joodse inwoners of hun bezittingen is niets bekend. De enige aanwijzing voor Joods onroerend goed in de gemeentelijke verslaglegging gaat over het ‘Jodenkerkhof’. Daarover sprak B en W in 1943. Dit was geen werkelijke begraafplaats meer, maar een plek waar aan het begin van de 17^e eeuw Amsterdamse Joden waren begraven.

Bij de zuivering van burgemeester Van Fridagh werd benadrukt dat hij een ijverig propagandist was van nationaalsocialistische organisaties als Winterhulp Nederland en de Nederlandse Volksdienst. Het was onduidelijk of hij lid van de NSB was geweest. Vóór hem pleitte onder meer dat hij voor elkaar had gekregen dat maar een kwart van de Schoorlse bewoners hoefde te evacueren. Tot een strafzaak voor het tribunaal kwam het niet. Mogelijk kwam het alle partijen goed uit dat Van Fridagh in 1943 de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt. Daardoor viel zijn ontslag twee jaar later minder op.¹⁸

De 18 vermoorde Joodse inwoners van Bergen worden sinds 2000 herdacht met een gedenksteen op de begraafplaats op de Kerkedijk, en sinds 2020 met Stolpersteine op de adressen waar zij voor het laatst in vrijheid leefden. In Schoorl werd in 2013 een monument onthuld voor de 3 Joodse inwoners die tijdens de oorlog zijn vermoord.

De gedenktekens zijn 21^e-eeuwse uitingen van verbijstering over het onrecht dat Joodse inwoners tijdens de Tweede Wereldoorlog is aangedaan. In 1945 kwam het nieuws over de concentratiekampen maar mondjesmaat in

de kranten terecht. Tijdgenoten stonden er even bij stil, maar richtten de blik vooral vooruit. Joodse inwoners werden in lokale media soms in herinnering gebracht, zeker als het ging om bekende plaatsgenoten zoals Jacob Hemelrijk, raadslid in Bergen en rector van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar. Vrijwel nooit werd daarbij gezegd dat iemand vanwege zijn Joods-zijn was gedeporteerd.¹⁹ Dat sloot naadloos aan bij het overheidsbeleid uit die tijd, waarin men bewust geen onderscheid maakte – naar eigen zeggen om niet te discrimineren zoals de nazi-bezetter had gedaan.

Op het gemeentehuis kreeg de gepensioneerde burgemeester van Anna Paulowna, G.J. (Jaap) Lovink, na de oorlog het verzoek om tijdelijk leiding te geven aan Bergen, Egmond en Schoorl. Lovink was boven alle twijfel verheven, anders dan zijn voorgangers – die meteen op 5 mei vastgezet werden in Kamp Schoorl, in afwachting van hun zuivering of rechtsgang.²⁰ Willem Huijgens (Partij van de Arbeid) trad in 1946 als nieuwe burgemeester van Bergen aan. Cornelis Albert Johan Jochems nam die taak in Schoorl op zich.

In de eerste raadsvergadering na de bevrijding stond burgemeester Lovink stil bij de geleden verliezen: van ‘eenige menschenlevens’ en van het ‘onherkenbaar verminkte’ Bergen aan Zee. Het zou nog lange tijd duren voor Bergen weer ‘het oude heerlijke woon- en vakantieoord’ is. Joodse slachtoffers noemde de burgemeester niet. Wel besteedde Lovink aandacht aan het streven om dichters en schilders terug naar Bergen te krijgen, iets wat met de strenge re- evacuatieregels niet vanzelfsprekend was.²¹

Rechtsherstel

In tabel 2 (hoofdstuk 12) staan de percelen die we bij het onteigeningsonderzoek hebben achterhaald. Hiervan werden 7 percelen niet verkocht, waardoor rechtsherstel niet van toepassing was. Van de wel verkochte 13 percelen hebben we in alle gevallen kunnen vaststellen dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. De meeste zaken werden in 1946 en 1947 afgedaan. Een enkele zaak werd in 1949 geregeld – na uitspraak van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.

Zowel in Schoorl als in Bergen was de herhuisvesting van bewoners de belangrijkste zorg in de eerste maanden en jaren na de oorlog. Om zo veel mogelijk mensen onderdak te bieden, werden woningen gevorderd en woonden meerdere gezinnen bij elkaar in.

In september 1946 dook een opvallende zaak op in de kranten. Gemeente Schoorl werd voor een kort geding voor de arrondissementsrechtbank gedaagd door Rosalie Simons, die we op de vorige bladzijde al even noemden. Haar woning De Kroft aan de Huismanweg was na de bevrijding gevorderd door waarnemend burgemeester Lovink, om onderdak te bieden aan de nieuwe officier van justitie die in Alkmaar was aangesteld. De woningnood was hoog en haar villa kon hem de rustige woonomgeving bieden die in Alkmaar niet te vinden was. Mevrouw Simons kreeg een zomerwoning aan de Bickerslaan

toegewezen. Zij protesteerde tegen de gang van zaken, want ze ging er financieel op achteruit en vanwege haar hoge leeftijd wilde zij niet verhuizen. Uit het naschrift in de krant blijkt dat meer lezers bang waren voor zo'n actie:

*'Er zullen er velen zijn die schrikken als de telefoon ratelt, vrezende, dat zij hetzelfde te horen zullen krijgen als mej. Simons, dat namelijk deze of gene vreemde een oog op haar huis had laten vallen.'*²²

De meelevende toon is des te opvallender, omdat in geen van de nieuwsberichten wordt stilgestaan bij het feit dat Rosalie Simons een Joodse inwoner van Schoorl was. Zij had de oorlog overleefd, haar twee broers en haar zus Emma waren vermoord. Toen waarnemend burgemeester Lovink de woning van Rosalie in 1946 vorderde, was het rechtsherstel en teruggaaf net een paar maanden een feit. Nu werd haar om een andere reden de toegang tot haar eigen huis ontzegd. Het kort geding of de ontstane commotie zorgde ervoor dat de gemeente Schoorl het vorderingsbesluit een maand later alweer introk.²³ Rosalie kon in haar woning blijven.

Rosalie Simons was niet onbekend met de rechtsherstelprocedure. Voor een van haar andere panden had zij contact opgenomen met de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Met de koper van haar pand Smeerlaan 113b (nu nummer 8), E.N. Heijligenberg, lukte het niet om tot een schikking te komen. Het liep vast omdat Heijligenberg weigerde om een vergoeding van 487,50 gulden voor huurinkomsten te betalen, vermeerderd met 5 procent rente. Heijligenberg vond dat hij al genoeg gedaan had te voorkomen dat er vernielingen aan het pand werden gedaan. Simons kreeg gelijk, omdat zij volgens de regels van het rechtsherstel recht had op gederfde inkomsten. Ook kreeg zij van de oorlogskoper de notaris- en procedurekosten, toen rechtsherstel in 1949 uiteindelijk tot stand kwam.²⁴

Hoewel de gemeente geen partij was bij de rechtsherstelprocedures, is het natuurlijk interessant hoe de voormalige waarnemend NSB-burgemeester Eriks omging met de teruggave van Huismansweg C213, het pand dat hij als oorlogskoper had aangekocht. Ook die woning behoorde toe aan Rosalie Simons. De partijen kwamen snel tot een minnelijke schikking: de verkoop werd nietig verklaard en het eigendomsrecht kwam met terugwerkende kracht weer aan Simons toe. Eriks betaalde 300 gulden voor de uitbating, mogelijke achterstallige belastingen en dergelijke, hij droeg de vordering op het Rijk voor bezettingsschade (400 gulden) aan Simons over, hij betaalde de kosten van het rechtsherstel en de doorhaling in het kadaster (239 gulden) en hij droeg voor de helft bij aan de kosten van de notaris-bemiddelaar.

Simons daarentegen, droeg haar claim op de gevorderde tegoeden van de NGV aan Eriks over. De oorlogskoper kon proberen zijn koopsom uit de door het NBI beheerde tegoeden te verhalen. De kans op betaling van die vergoeding werd kort na de oorlog laag ingeschat. Tot slot hoefde Simons pas per 1 januari 1946 weer de grond- en andere zakelijke lasten te betalen.²⁵

Dit was een snelle minnelijke schikking, waardoor Simons relatief vlot haar woning terugkreeg. Bovendien waren eventuele achterstallige belastingen en andere lasten toen al verrekend.

Van het pension De Reigershoek aan de Breelaan 79, waarover we ook vertelden, keerde de eigenaar Herman Melkman niet terug. Hij was met zijn echtgenote Hester Melkman-Neeter in 1943 in Sobibor vermoord. Hun zonen Max en Nico overleefden de oorlog in de onderduik. Hoewel het lot van Melkman in september 1946 nog niet officieel vaststond, kwam zijn NBI-beheerder een minnelijke schikking overeen met liefst vier andere partijen.

Bij verkoop in 1943 was het pand bezwaard geweest met hypotheeken, de eigenaar zat zwaar in de schulden. De oorlogskoper had die schulden deels afgelost, terwijl hij ook weer nieuwe hypotheeken op het pand had genomen. De verwachting was dat de erven van Melkman meer schade dan voordeel van het pension zouden hebben. Daarom stemde de NBI-beheerder ermee in dat de erven afstand deden van het pension. De oorlogskoper moest nog wel een schadebedrag van 1.400 gulden aan de nabestaanden betalen.²⁶ Hoewel er dus geen teruggaaf plaatsvond, was dit toch de regeling die de beheerder in het belang van de nabestaanden sloot en die de boeken inging als rechtsherstel. De vraag of de beheerder integer heeft gehandeld en deze regeling werkelijk rechtdeed aan de erfgenamen, kunnen we via de archiefbronnen onmogelijk beantwoorden.

Gemeentebelastingen

Huiseigenaren in Bergen werden tot en met 1946 aangeslagen voor riool- en straatbelasting. Daarna vielen die twee posten samen onder de noemer straatbelasting. Erfpacht speelde in Bergen geen rol.

In de NBI-dossiers van Joodse inwoners in Bergen en Schoorl vonden we geen naheffingen van gemeentelijke belastingen. Kosten werden soms wel in de financiële afrekening opgevoerd, maar daarbij ging het om de baten/verliezen van de rechtmatige eigenaar en de oorlogskoper.

De heffing en invordering van achterstallige riool- en straatbelasting was in de naoorlogse jaren in de gemeenteraad en bij het college geen onderwerp van discussie. Er was over het algemeen wel aandacht voor problemen die tijdens de oorlogsjaren ontstaan waren. In 1947 besloot de gemeenteraad bijvoorbeeld dat het gemeentelijk Woningbedrijf en de gemeentelijke Woningdienst maatregelen moesten nemen om huurachterstanden weg te werken. Deze achterstanden waren ontstaan wegens evacuatie en vordering.²⁷ Dit was een algemene maatregel, bestemd voor alle Bergense inwoners – Joods en niet-Joods.

Noten

- ¹ Harff en Harff, *Bergen 1940-1945*.
- ² Harff en Harff, *Bergen 1940-1945*; Van Manen, *Omdat zij Joods waren*; Van Dijk, 'Joodse vluchtelingen in Schoorl II'; Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ³ Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'; Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ⁴ Leijen, 'Vincent Weijand'.
- ⁵ Van Dijk, 'Uit Schoorl weggevoerde Joodse medeburgers'; Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ⁶ Baltus, 'De Geveerde Kikker'.
- ⁷ Transactie van Broekbeeklaan 4 en 11 omvat twee panden, en ook Teugelaan D76-79 hebben we als twee panden geteld.
- ⁸ *De Vrije Alkmaarder*, 27-5-1948; *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 27-5-1948.
- ⁹ Kadaster, leggerartikel 2423; *Alkmaarsche Courant*, 26-7-1940 en 24-8-1940; RAA, Aanvulling inventarislijst gemeente Bergen Jan Bos 1922-1969. Waarom de notitie in het kadaster zoveel later werd vermeld is onbekend.
- ¹⁰ Post, Verkennend onderzoek.
- ¹¹ Post, Verkennend onderzoek.
- ¹² Harff en Harff, *Bergen 1940-1945*.
- ¹³ NA 2.09.48, inv.nr. 791.
- ¹⁴ RAA 0338, inv.nr. 76.
- ¹⁵ NA 2.09.09, inv.nrs. 1138, 8332 en 8693; *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 16-1-1947.
- ¹⁶ NA 2.09.09, inv.nrs. 14915, 1843 en 8332.; *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 13-2-1947, 18-9-1947; *Alkmaarsche Courant*, 2-10-1947.
- ¹⁷ *Schager Courant*, 25-10-1940.
- ¹⁸ NA 2.04.67, inv.nr. 8946.
- ¹⁹ *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 23-5-1945.
- ²⁰ Post, Verkennend onderzoek; Tammes, 'U draagt geen ster'.
- ²¹ RAA 0338, inv.nr. 15.
- ²² *De Duinstreek*, 6-9-1946; *De Vrije Alkmaarder*, 9-9-1946.
- ²³ *De Duinstreek*, 20-9-1946.
- ²⁴ NA 2.09.48.03, inv.nr. 828, R 12495 en nr. 216.
- ²⁵ NA 2.09.48, inv.nr. 791; 2.09.16.04, inv.nr. 62444; 2.09.16.02, inv.nr. 3322.
- ²⁶ NA 2.09.48, inv.nr. 791.
- ²⁷ RAA 0338, inv.nr. 16, 319 en 812.

6. Castricum

Castricum ontwikkelde zich in de jaren twintig van de 20^e eeuw tot een plaats waar het goed toeven was voor renteniers en toeristen. Nadat in 1925 de Zeeweg was aangelegd, wisten steeds meer mensen Castricum en Bakkum als vakantieoord te vinden. Toen de oorlog uitbrak, was Castricum uitgegroeid tot een gemeente met bijna 9.000 inwoners. Het veelal uit boerenbedrijven bestaande dorp Limmen telde 2.500 inwoners.

Castricum veranderde van aanzicht nadat de Duitse bezetter de kust uitriep tot Sperrgebiet. De Zeeweg werd afgesloten en militaire kampementen en bunkers verzezen in de duinen. De Wehrmacht vorderde veel woningen en bewoners moesten worden geëvacueerd. Het aantal inwoners daalde tot zo'n 3.000 in 1944.¹

Volgens de lijsten die de Duitse bezetter in 1941 door de gemeente liet opstellen, telde Castricum **34 Joodse inwoners** en had Limmen **geen Joodse inwoners**. Een deel van de genoemde Joodse burgers verbleef tijdelijk in het psychiatrische ziekenhuis Duin en Bosch. Zij kwamen vaak uit andere gemeenten.² Duin en Bosch moest in juni 1942 evacueren. Onder de 800 patiënten die over andere instellingen werden verdeeld waren op dat moment 14 Joodse patiënten. De meesten van hen werden later alsnog gedeporteerd en vermoord.³

Over een Joodse gemeenschap in Castricum is niets bekend. Op het Joods Monument staan de namen van een aantal inwoners, waarvan de meesten in Duin en Bosch verbleven. Een enkeling hield zich als onderduiker in Castricum schuil.

Onteigening

Nadat Duin en Bosch was ontruimd en al veel andere Noord-Hollandse gemeenten de opdracht hadden gekregen hun Joodse inwoners gedwongen naar Amsterdam te laten verhuizen, bereikte die oproep ook Castricum. De Joodse burgers verlieten in juli 1942 hun huizen, die na hun vertrek leeggehaald zouden worden. Wie er de mogelijkheid en de moed voor had, dook onder. Reina Onck-Vaz Dias had met haar niet-Joodse man voor de oorlog in Castricum gewoond. Aan het eind van de oorlog zat Reina hier ondergedoken, maar de bevrijding haalde ze niet. Ze stierf in maart 1945, waarschijnlijk aan ondervoeding. Ook haar man stierf kort voor het einde van de oorlog.⁴

In de Verkaufsbücher staat **1 transactie** voor deze gemeente: Rijkstraatweg 75 in Limmen. Dit bedrijfspand was het eigendom van een Joodse vrouw uit Den Haag, Rosina Elisabeth Elias, de weduwe van Moritz Jüdel. Zij stierf in 1941 op 78-jarige leeftijd, waarna haar zoons Herman en Albert het pand erfden – kort voordat het onteigend werd. Een derde zoon, Paul, was reservemajoor.

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de toenmalige zelfstandige gemeenten Limmen, Akersloot, Bakkum en De Woude.

Hij had na de capitulatie op 14 mei 1940 een eind aan zijn leven gemaakt. In november 1942 tekende de toenmalige huurder van het pand, Theodorus Alexander Tromp, de voorlopige koopakte. Hij had hier een autobedrijf met garage en betaalde 9.000 gulden aan makelaar Everout. Zoons Herman en Albert overleefden de oorlog, evenals een dochter van Paul. Zij probeerden na de oorlog om rechtsherstel te verkrijgen voor hun familiebezit.⁵

Maurits Salomon Godschalk was een geslaagde zakenman uit Den Helder die daar verschillende panden bezat. In 1940 begon hij met zijn vrouw Leentje Godschalk-Colthof damesconfectiemagazijn De Concurrent in Castricum. De winkel zat op Dorpstraat 39. Het was een filiaal van de succesvolle modezaak die hij in Den Helder had opgezet en die nu aan hun zoon was overgedragen. Het pand was niet hun eigendom. In 1942 dook het echtpaar onder in Ommen, waar zij ontdekt werden. Maurits Salomon werd ter plekke gedood, zijn vrouw en kinderen werden in concentratiekampen vermoord.⁶

In de NBI-dossiers die na de oorlog werden opgesteld om het rechtsherstel te regelen, kwam alleen het Helderse onroerend goed aan de orde. De familie Godschalk bezat geen koophuis in Castricum. Wel lieten ze daar een bijzondere erfenis achter. Voor de onderduik bracht Leentje Godschalk-Colthof wat dierbare spullen onder bij haar buurvrouw. Na de oorlog kon die buurvrouw ze niet teruggeven, want er waren geen nabestaanden bekend. Ze heeft de stukken altijd bewaard en aan haar dochter doorgegeven. Na een publicatie van de vereniging Oud Castricum over de familie Godschalk in 2020 bleken in Amsterdam nog drie nazaten te wonen. Zij konden de familiestukken in ontvangst nemen.⁷

Gemeentebesturen en Jodenvervolgning

Castricum was voor de oorlog een katholiek bolwerk. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) haalde bij de gemeenteraadsverkiezingen steevast de absolute meerderheid. In de jaren dertig evenaarde de Vrije Lijst het aantal zetels, maar dat was dan ook een afsplitsing van de RKSP. Burgemeester baron Sloet tot Everlo, in 1937 benoemd, was eerst lid van de RKSP en stapte in 1940 over naar de NSB. Een jaar later werd hij burgemeester van Den Bosch. Een trouw NSB-lid was hij niet, hij zegde zijn lidmaatschap in 1942 gedesillusionieerd op. Na twee waarnemers, ook van NSB-huize, nam Wilhelmus Jacobus Masdorp het burgemeestersambt van Castricum op zich. Masdorp was een fanatiek NSB-partijlid. Hij bleef tot mei 1945.

Ex-burgemeesters Sloet en Masdorp werden na de oorlog opgepakt. Ze moesten zich verantwoorden in een proces voor het tribunaal van de Bijzondere Rechtspraak in Alkmaar. Vooral Masdorp had veel op zijn kerfstok. Liefst 223 schriftelijke bewijsstukken gaven een beeld van zijn wandaden, die varieerden van huizen vorderen voor de Wehrmacht tot aandringen op huiszoekingen op plekken waar Joodse onderduikers verbleven. Over enige aankoop of verrijking door Joods onroerend goed ging het proces niet.⁸

Johannes Jacobus Nieuwenhuijsen was al sinds 1912 burgemeester van Limmen.⁹ In deze kleine gemeente was hij ook gemeentesecretaris. Nieuwenhuijsen kon tijdens de hele oorlog op zijn post blijven. De Duitse bezetter zag vermoedelijk weinig nut in het zoeken van een vervangende NSB-burgemeester. Hij werd na de bevrijding onderzocht – net als alle andere overheidsambtenaren die in dienst waren gebleven – maar werd vrijwel direct van alle blaam gezuiverd.¹⁰

Na de bevrijding nam Johannes Jacobus Nieuwenhuijsen naast Limmen ook tijdelijk het burgemeestersambt van Castricum waar, tot C.F. (Corneille) Smeets van de Katholieke Volkspartij daar eind 1945 aantrad.

Na de oorlog vond op 3 september 1946 de eerste vergadering plaats van de nieuwgekozen gemeenteraad in Castricum. Burgemeester Smeets opende de zitting met een toespraak over de voorbije oorlogsjaren. Vooral de evacuatie en de huizen die de bezetter had afgebroken, eisten de aandacht op. Maar liefst 267 panden waren afgebroken en nog eens 541 waren na de oorlog zwaar beschadigd.¹¹ Het was zaak de bewoners zo snel mogelijk weer in een woning onder te brengen. Vaak moesten mensen nog lange tijd op andere plekken wonen, omdat er in Castricum geen woonruimte beschikbaar was. Over Joodse burgers repte de burgemeester met geen woord.¹²

Bij de eerste naoorlogse vergadering van de gemeenteraad in Limmen was ook geen aandacht voor Joodse slachtoffers.¹³ Ook hier vroegen vooral de herhuisvesting en het herstel van de gemeente om aandacht.

De vordering van woonruimte in Limmen zorgde voor veel ongenoegen. In september 1946 stuurde C. Koster een ingezonden brief naar *De Vrije Alkmaarder*, waarin hij een typische zaak aan het licht stelde over de uithuiszetting van de echtgenote van J.P. van Til. Van Til was in 1943 gearresteerd voor het laten onderduiken van vier Joodse burgers in hun huis. Hij was nog altijd vermist. Zijn echtgenote moest haar huis ontruimen, omdat zij in haar eentje ook in een kleinere woning kon verblijven.¹⁴

Rechtsherstel

Van de 34 geregistreerde Joodse bewoners uit Castricum (in 1941) is een onbekend aantal vermoord. Onderzoek voor het monument naast het Oude Raadhuis, dat in 2013 werd onthuld, leidde tot een overzicht met 32 Joodse slachtoffers die korte of langere tijd in Castricum of Duin en Bosch verbleven.¹⁵

Voor het enig bekende onteigende Joodse pand, Rijksstraatweg 75 in Limmen, vroegen de erven rechtsherstel aan. De twee zoons Herman en Albert Jüdel en kleindochter Wilhelmina Elisabeth Jüdel kwamen in 1946 met oorlogskoper Tromp overeen dat de verkoop in stand bleef. Tromp had er zijn autobedrijf en kon het pand houden, maar moest de erven wel schadeloosstellen met een bedrag van 14.000 gulden, vermoedelijk de getaxeerde prijs. Tromp hoefde niet alles te betalen, want het bedrag werd verminderd met het geld dat de erven ontvingen uit hun claim op gevorderde tegoeden van de Lirobank. Tromp

betaalde uiteindelijk 8.114 gulden voor het pand en aan elk van de erven 250 gulden ter vergoeding van het gebruik in de jaren tussen 1942 en 1946. Er volgde geen precieze eindafrekening van alle kosten en baten. De kosten van het rechtsherstel deelden de partijen.¹⁶

Of de gemeente straatbelasting navorderde voor dit pand voor de oorlogsjaren, kunnen we dus op basis van de archieven niet zeggen. Het meest aannemelijk is dat de oorlogskoper er met zijn bedrijf alle belang bij had gehad de aanslagen plichtsgetrouw te betalen.

In 1947 kreeg het college van Castricum een beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De gemeente kon een uitkering ontvangen vanwege gederfde inkomsten van de rioolbelasting over de jaren 1944, 1945 en 1946, van 1.400 gulden per jaar. Maar hier ging het om de afgebroken panden, waarvoor de gemeente werd gecompenseerd.¹⁷

Concluderend: er vond rechtsherstel plaats voor het enige onteigende Joodse pand in de gemeente. En zowel in Castricum als in Limmen hadden de gemeenteraad en college na de bevrijding geen speciale aandacht voor Joodse oorlogsslachtoffers. Met één onteigend pand kunnen we geen uitspraak doen over beleid voor achterstallige belastingen.

Noten

- ¹ Kaan, 'Castricum in oorlogstijd'.
- ² Joods Monument, nr. 662991; Croes en Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan'*.
- ³ Joods Monument, o.a. nrs. 150203, 235222, 662991.
- ⁴ Joods Monument, nr. 396603.
- ⁵ NA 2.09.48, inv.nr. 791, AA 558; Joods Monument, nrs. 339007, 228552; Kadaster, leggerartikelen 1633, 2049.
- ⁶ Beentjes, 'Het Joodse gezin Godschalk'.
- ⁷ NA 2.09.16.05, inv.nr. 63471; 2.09.16.04, inv.nr. 4816; *Castricummer*, 27-1-2021.
- ⁸ NA 2.09.09, inv.nr. 1499, 15105. Van de andere ex-burgemeesters en de NSB-wethouders kwam uit het CABR-dossier geen aanwijzing naar voren van enige aankoop of verrijking door Joods onroerend goed. (NA 2.09.09, inv. nrs. 17877, 108606 (9062), 14647, 1464.)
- ⁹ RAA 0403, inv.nr. 6 en 40, 43, 44. Voor Limmen notulen van B en W voor 1941-1942 en 1945 t/m 1948. Voor de tussenliggende jaren een chronologisch register van besluiten. Alleen gemeenteraadsnotulen van 1945 t/m 1948.
- ¹⁰ NA 2.09.09, inv.nr. 85316 dossier 12037.
- ¹¹ RAA 0401, inv.nr. 5.
- ¹² Kaan, 'Castricum in oorlogstijd'.
- ¹³ RAA 0403, inv.nr. 40.
- ¹⁴ *De Vrije Alkmaarder*, 10-9-1946.
- ¹⁵ De Groot, *De in Castricum omgekomen Joden*.
- ¹⁶ NA 2.09.48, inv.nr. 791.
- ¹⁷ RAA 0401, inv.nr. 101.

7. Dijk en Waard

Toen de oorlog op 10 mei 1940 uitbrak, bestond gemeente **Dijk en Waard** nog niet. De toenmalige grootste woonkern was Heerhugowaard, een polderdorp met vooral groente- en aardappelteelt. Ook in de omliggende dorpen woonden veel boeren. Aan het begin van de oorlog telde Heerhugowaard een paar duizend inwoners. De regio ving in augustus 1940 bijna 500 evacués op die Den Helder ontvlucht waren na grote bombardementen.

De land- en tuinbouw trok zeker in het laatste oorlogsjaar steeds meer passanten. Vanuit de steden liepen hongerige bewoners de boerderijen af, met de vraag of er nog iets te krijgen was. De groente- en aardappelteelt waren ook na de bevrijding nog hard nodig om het hongerende Nederland van voldoende voedsel te voorzien. Geleidelijk aan veranderde Heerhugowaard in een groeistad, maar in de eerste naoorlogse jaren was het nog vooral een boerengemeenschap met veel kleine bedrijven.

In zo'n kleine gemeente was het aantal Joodse burgers bijna vanzelfsprekend klein. Volgens de in oktober 1941 verplicht opgestelde registratie woonden er **5 Joodse inwoners** in Heerhugowaard en **3 Joodse inwoners** in Langedijk.

Onteigening

Hoe klein de gemeenschap ook was, ook deze 8 Joodse burgers kregen in mei 1942 het bevel om naar Amsterdam te verhuizen, waarvandaan zij uiteindelijk gedeporteerd zouden worden. Het is onbekend hoeveel burgers gehoor gaven aan de oproep. Bijna allemaal overleefden zij de oorlog, 1 Joodse inwoner van Langedijk werd vermoord.¹ Mogelijk was het makkelijker om in landelijk gebied onder te duiken. Omgekeerd kwamen er dat voorjaar ook Joodse burgers naar het platteland, waar zij hoopten in de onderduik onzichtbaar te blijven voor de Duitse bezetter. Bob Trijbetz uit Alkmaar bijvoorbeeld, overleefde met zijn ouders de oorlog door onder te duiken in Heerhugowaard.²

Maar niet iedereen vond een veilig onderkomen. Neem Anna Roodenburg, die was getrouwd met de niet-Joodse Arie Keppel in Langedijk. Samen hadden ze een dochtertje, Elly. Anna waande zich veilig in Langedijk. Ze liet familieleden uit Amsterdam overkomen, zodat die in een schuur op hun erf konden onderduiken. Eind december 1943 werden de zes familieleden ontdekt en gearresteerd, net als Anna. Op een ander adres werden die dag ook nog twee Joodse onderduikers opgepakt. Ze moeten verraden zijn. Korte tijd later werden ze allemaal in Auschwitz vermoord.³

In de Verkaufsbücher staat voor gemeente Dijk en Waard **1 transactie** vermeld: Broekerweg 11 in Heerhugowaard. Dat pand was in bezit van de Fabriek van Melkproducten NV Uithoorn en werd in 1944 voor 6.000 gulden verkocht

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de toenmalige zelfstandige gemeenten Heerhugowaard, Langedijk, Noord-Scharwoude, Zuid-Scharwoude en Oud-Karspel.

aan Hendrik Jansen. Het bedrijf stond sinds 1939 al stil, toen het vanwege economisch slechte omstandigheden moest sluiten, maar was nog eigendom van de Joodse familie De Kadt.⁴

Aanvullend kadasteronderzoek leverde geen extra onteigende Joodse panden op in de gemeenten Heerhugowaard, Langedijk, Noord-Scharwoude, Zuid-Scharwoude en Oud-Karspel.

Gemeentebestuur en Jodenvervolging

De katholieke Bernard Johan Frans Sutman Meijer was sinds 1934 burgemeester van Heerhugowaard. Hij bleef tijdens de oorlog in functie, tot hij in januari 1944 onderdook nadat hij had geweigerd om mannen aan te wijzen die voor de bezetter moesten werken. Ariën Volkers, die bekendstond als fanatieke NSB'er, volgde hem op. Volkers gaf wel gehoor aan de opdracht 'spitters' aan te wijzen voor de werkzaamheden en liet zijn partijgenoot en gemeentesecretaris J. van Bavel dit bevel uitvoeren.

Burgemeester Sutman Meijer werd na de oorlog vrijwel direct gezuiverd. Hij kwam snel terug op zijn post. Uit zijn zuiveringsdossiers blijkt geen enkele bemoeienis met de aankoop van het Joodse onteigende bedrijf in Heerhugowaard, of eventuele andere Joodse onteigende panden.⁵ Uit het CABR-dossier van burgemeester Volkers rijst inderdaad het beeld van een fanatieke NSB'er, maar over eventuele aankopen van Joods onteigend goed werd niet gesproken toen hij in 1947 voor het tribunaal in Alkmaar moest verschijnen.⁶

Hoe de gemeente kort na de oorlog terugkeek op de Jodenvervolging, blijkt niet uit de onderzochte bronnen. Burgemeester Sutman Meijer van Heerhugowaard richtte in de openingsrede van de eerste naoorlogse gemeenteraadsvergadering een woord van dank aan de inwoners die onderduikers onderdak hadden verleend. Hij verwees niet direct naar Joodse onderduikers of slachtoffers.⁷

Rechtsherstel

Van de 8 geregistreerde Joodse inwoners uit Heerhugowaard en Langedijk overleefden er 7 de oorlog. Dat geeft een wat vertekend beeld, omdat we weten dat er ook Joodse burgers onderdoken die daar niet veilig bleken te zijn.

Voor het enig bekende onteigende pand, de gebouwen van zuivelfabriek Uithoorn van familie De Kadt, vond volgens het kadaster rechtsherstel plaats. Familie De Kadt was tijdens de oorlog naar Engeland gevlucht. Het perceel in Heerhugowaard was 'door onderhandse verkoop' overgegaan naar S. Dekkers. Dat klopt met de kadastragegevens, waar Simon Dekkers, brood-, koek- en banketbakker uit Heerhugowaard, voor de helft als nieuwe eigenaar genoemd staat. Garagehouder Arie de Groot kocht de andere helft.⁸

Voor het college van B en W blijkt dat achterstallige belastingen uit de oorlogsjaren een relevant thema waren. De gemeenteontvanger stuurde na de oorlog verschillende keren bevelschriften over openstaande rekeningen uit 1944. In 1948 klaagde het college nog over de gebrekkige administratie tijdens

het NSB-bewind in 1944/45. Daardoor had de gemeente geen gemakkelijheidsbelasting over 1944 geïnd. De zaak werd op dat moment gesloten, maar de gemeente schold openstaande rekeningen dus niet zomaar kwijt.

Versillende burgers stuurden bezwaarschriften over de straatbelasting. Daarvoor verleende de gemeente ook wel ontheffingen over de jaren 1945 en 1946.⁹ Van belang voor dit onderzoek is dat de ambtenaren die de ontheffingen maakten nergens verwijzen naar de belastingbetalers zelf. De regelingen golden voor alle burgers, Joods en niet-Joods.

Noten

- ¹ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*.
- ² Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*.
- ³ Joods Monument, nr. 129506; www.langedijkherdenkt.nl, Anna Keppel-Roodenburg.
- ⁴ Dalenberg, "Zuivelfabriek "De Nieuwe Beemster"".
- ⁵ NA 2.04.67, inv.nr. 27034.
- ⁶ NA 2.09.09, inv.nr. 1247, 15135; *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 23-4-1947 en 8-10-1947.
- ⁷ RAA 0485, inv.nr. 2.
- ⁸ *De Vrije Alkmaarder*, 29-5-1947; kadaster, leggerartikel 4952.
- ⁹ RAA 0485, inv.nrs. 2 en 5.

8. Heiloo

Vrij snel na de capitulatie viel het oog van de Duitse bezetter op de boerengemeente **Heiloo**. Paviljoens van het daar gelegen psychiatrisch ziekenhuis de Sint-Willibrordusstichting deden vanaf de zomer van 1940 dienst als militair hospitaal. De 700 patiënten moesten in etappes verkassen naar andere ziekenhuizen, telkens als er weer een paviljoen nodig was. Heiloo zelf telde aan het begin van de oorlog ruim 8.000 inwoners.

Het dorp kwam niet ongeschonden uit de oorlog. Vliegveld Bergen lag dichtbij, en dat leidde tot een aantal geallieerde bombardementen waar Heiloo de dupe van werd. Ook de bezetter liet zijn sporen na. De Duitsers vorderden en ontruimden vijftig huizen voor militaire doeleinden en voor de kustverdediging groeven ze een tankgracht tussen Egmond en Heiloo.¹ Terwijl bewoners van de ontruimde woningen nieuw onderdak moesten vinden, ving de gemeente ook evacués op uit de regio, onder meer uit Egmond en Den Helder.

Op de in oktober 1941 verplichte opgestelde registratielijsten staat dat Heiloo **21 Joodse inwoners** telde. Hoewel de Sint-Willibrordusstichting toen voor een deel al verlaten was, is het niet ondenkbaar dat onder dit aantal ook patiënten zijn meegerekend die hier tijdelijk verbleven. Van een Joodse gemeenschap is in het overwegend katholieke Heiloo niets bekend. Toen Joodse leerlingen in 1941 niet meer naar openbare scholen mochten, raakte dat besluit twee Joodse meisjes. Zij gingen voortaan naar school in Alkmaar. Daar was in alle haast een Joodse school geopend.²

Onteigening

In april 1942 kregen Joodse burgers van Heiloo te horen dat zij naar Amsterdam moesten verhuizen, zoals Joodse inwoners van Alkmaar en Den Helder een maand eerder al was opgedragen. Uit de hoofdstad werden ze via Westerbork gedeporteerd naar concentratiekampen. Van de 21 geregistreerde Joodse inwoners van Heiloo werden er 7 vermoord.

Hoewel de gegevens op basis van de registratie uit 1941 heel precies lijken, is het moeilijk te zeggen hoeveel Joodse bewoners Heiloo had. Patiënten van de Sint-Willibrordusstichting, onderduikers en evacués uit Den Helder en Bergen aan Zee zijn niet allemaal terug te zien in de statistieken. We weten dat er een paar Joodse onderduikers in Heiloo een plek vonden. Jacob Zadok de Vries, zijn echtgenote Roza de Vries-de Leeuwe en hun 7-jarige dochtertje Fimi verbleven bij J. de Wit op Heerenweg 95. Toen De Wit dit aan de veldwachter vertelde, kwam de informatie bij burgemeester Gerardus Cornelis Bos terecht, waarna het gezin van hun bed werd gelicht. Ze werden in Sobibor vermoord.³ Aan de Heerenweg herinnert een Stolperstein aan het gezin De Vries.

In de Verkaufsbücher staan voor Heiloo 2 transacties vermeld: Stationsweg 112 (nu nummer 109) en Van Foreestlaan E86 (nu 10). Het pand aan de Stationsweg van de Alkmaarder Karel van Thijn werd in september 1942 voor 3.000 gulden verkocht aan meubelmaker en handelaar P. Vennik uit Alkmaar. Het lijkt erop dat hij het als speculatieobject kocht. In 1943 zou het pand doorverkocht worden aan J.M. Admiraal, maar die koop werd om onbekende redenen ontbonden.

Het andere verkochte pand, aan de Van Foreestlaan, was van Else Mossel-Büchenbacher. Zij was getrouwd met Joseph Mossel, wiskundeleraar aan de hbs in Alkmaar. Ze hadden hier in 1932 een kavel gekocht en daarop hun huis gebouwd. Dat kwam in februari 1943 voor 4.800 gulden in handen van Hendrik Jansen, een fabrikant uit Alkmaar die meer huizen in de regio opkocht. Beide Joodse eigenaren keerden niet naar hun woningen terug – zij werden na deportatie vermoord.

Het aanvullend onderzoek in het kadaster leverde voor Heiloo een extra adres op: een perceel weiland met een huis van een Joodse eigenaar, dat in 1941 verkocht werd vanwege de regel dat Joden geen landbouwgrond meer mochten bezitten. Dat betekent dat er **3 transacties** plaatsvonden, twee onteigende panden en één perceel landbouwgrond met een pand erop.

De huizen gingen naar particulieren, maar gemeente Heiloo kocht het perceel landbouwgrond. Het perceel stond bekend als Butterlaan L18 (nu nummer 17) en was eigendom van David Przerowski⁴, een Poolse maker van confectiekleding. Hij had het perceel op 10 september 1940 gekocht voor 6.000 gulden. Toen Joden verplicht werden hun landbouwgrond aan te melden en vóór 1 september 1941 te verkopen, bood Przerowski de grond bij de gemeente Heiloo te koop aan. B en W liet in een vertrouwelijk stuk aan de raad weten dat aankoop van de grond nodig was voor het aanleggen van uitbreidingsplan Zuid. De gemeente kocht de grond voor 5.500 gulden.⁵ Het ging hier dus om een gedwongen verkoop, waarbij de gemeente wel voordelig uit was, maar niet helemaal onder de prijs bood.

De inkomsten van de verkoop gingen in eerste instantie naar de Joodse eigenaar, maar belandden via zijn rekening uiteindelijk bij roofbank Liro. David en zijn vrouw Marie Przerowski-Glückmann werden in 1943 in Sobibor vermoord. Hun twee kinderen overleefden de oorlog wel.

Naast deze landbouwgrond kocht gemeente Heiloo geen andere onteigende onroerende bezittingen. Uitbreidingsplannen van de gemeente moesten wachten tot na de oorlog, waardoor het college na de voordelige aanschaf van het perceel van Przerowski niet meer sprak over aankoop van onroerend goed. Privéaankopen door NSB-burgemeesters waren voor zover te achterhalen geen Joods bezit.⁶ Dat geldt ook voor kleinere grondaankopen voor wegverbredingen die in 1942 plaatsvonden.⁷

Gemeentebestuur en Jodenvervolging

Jonkheer Nicolaas van Foreest was sinds 1905 burgemeester en gemeentesecretaris van Heiloo. Hij bleef aan tot hij in 1941 de pensioengerechtigde leeftijd bereikte, en eervol ontslag kreeg. Van Foreest werd opgevolgd door Gerardus Cornelis Bos, die tot die tijd burgemeester van Egmond-Binnen was. In het voorjaar van 1943 werd Bos ontslagen, nadat hij al enige tijd op medisch advies niet meer aan het werk was. Wethouder J. Akkerman nam de honneurs waar, tot NSB-burgemeester Carolus Ludovicus Swaalf in september 1943 aantrad. Die liet een woning voor zichzelf vorderen aan de Zeeweg D 96. In dat pand woonde vertegenwoordiger M.J.G. van Rossum, het was geen Joods bezit.

Meteen in mei 1945 werd burgemeester Swaalf opgepakt en vastgezet, net als zijn voorganger Bos en gemeenteveldwachter Geertsma. Wethouder Akkerman was in april 1945 overleden, hij kon niet meer berecht worden. Tot waarnemend burgemeester werd J. Vennik benoemd, gevolgd door Jan Kalf in 1947.

Op 16 november 1945 was er voor het eerst een bijeenkomst van de noodgemeenteraad. De agenda voor de gemeentepolitiek was hier vergelijkbaar met die van andere gemeenten in de Kop van Noord-Holland: er was vooral een nijpend tekort aan woningen. Er zijn geen aanwijzingen dat er specifiek beleid werd gevoerd voor Joodse oorlogsslachtoffers. De strenge huistoewijzing gold voor iedereen, daar werden geen uitzonderingen op gemaakt.

Ex-burgemeesters Bos en Swaalf werden na de oorlog opgepakt. Ze moesten zich verantwoorden in een proces voor het tribunaal van de Bijzondere Rechtspraak, respectievelijk in Amsterdam en Alkmaar. Bos werd vooral verweten dat hij het ondergedoken gezin De Vries had blootgesteld aan opsporing, met als gevolg dat zij gedeporteerd en vermoord werden.⁸ Net als in de zaak tegen Swaalf werd niet gesproken over handel in roerende of onroerende zaken. Er waren verschillende getuigen die Swaalfs zaak bepleitten, omdat hij had geweten van de aanwezigheid en verblijfplaats van verschillende onderduikers – onder wie een Joodse vrouw – maar die niet verraden had. Omdat hij niets met deze informatie had gedaan, tekenden bewoners van Heiloo een petitie tot clementie.⁹

Van de 21 geregistreerde Joodse inwoners uit Heiloo overleefden er 14 de oorlog. Er lijkt niet veel publieke aandacht te zijn besteed aan hun terugkeer uit de kampen of onderduik. Heiloo richtte al in augustus 1945 een monument op, 'Het Groentje', voor gevallen verzetslieden. Dat werd in 1973 vervangen voor 'De Man in Vught', omdat het oude monument niet kon blijven staan op de plek waar het eerder geplaatst was. Een speciaal monument voor Joodse slachtoffers was niet aan de orde, net zomin als dat in andere steden het geval was. Ook in de gemeenteraad en bij het college van B en W werden geen woorden gewijd aan het Joodse slachtofferschap. Hoogstens kwam het onderwerp aan de orde in het bepalen van de strafmaat voor oud-bestuurders, zoals het al dan niet opzettelijk laten opsporen van het ondergedoken gezin De Vries.

Rechtsherstel

Gemeente Heiloo had na mei 1945 in één geval direct te maken met een verzoek om rechtsherstel. De beheerder van de bezittingen van de omgebrachte David Przerowski verzocht in juni 1946 om rechtsherstel voor de verkoop van de grond en het pand aan de Butterlaan. Al had Przerowski zelf het initiatief genomen, het was overduidelijk geen vrijwillige verkoop geweest. De beheerder verzocht om een schikking, waarbij de gemeente de grond kon behouden en de koopovereenkomst dus bekrachtigd werd, maar dan wel met een extra bijdrage van de gemeente van 500 gulden – het verschil tussen Przerowski's aan- en verkoopprijs.

De gemeenteraad ging in december 1946 akkoord, en betaalde ook de notariskosten voor deze minnelijke rekening (125 gulden). 'De gemeente Heiloo hecht er waarde aan te melden dat zij in verband met de bijzondere omstandigheden van toen, het nu redelijk vindt de kosten van 625 gulden op zich te nemen.'¹⁰ De regeling was vergelijkbaar met veel andere rechtsherstelregelingen bij verkoop van landbouwgrond.

Ook de twee Joodse onteigende panden die particulieren hadden gekocht, kwamen via rechtsherstel terug bij de erven van de rechtmatige eigenaren, in 1947 en 1948.

Gemeente Heiloo hief in de jaren veertig riool- en straatbelasting. Deze aanslagen werden bij het rechtsherstel meegenomen in de boekhoudkundige afrekening van de minnelijke schikkingen, zoals ook op andere plekken gebruikelijk was. In de gemeenteraad kwamen na de oorlog af en toe bezwaarschriften binnen tegen aanslagen in lokale belastingen als straat- en rioolbelasting. De bezwaarschriften werden soms goedgekeurd, maar onder de indieners waren geen Joodse Heilooëners.¹¹

Een opvallend verzoek om compensatie kwam in april 1946 van mr. A. Leesberg uit Alkmaar. Hij verzocht namens de (niet-Joodse) eigenaar M.J.G. van Rossum om een vergoeding van kosten voor de woning aan de Zeeweg, die bewoond was geweest door ex-burgemeester Swaalf. Het college van B en W oordeelde dat de gemeente niet aansprakelijk was voor diens achterstallige huur. De woning was namelijk niet door de gemeente gevorderd, dus die droeg daar geen verantwoordelijkheid voor.¹²

Noten

- ¹ Buwalda en Kuijper, 'Heiloo in de Tweede Wereldoorlog'.
- ² Van Baar, *De familie Drukker*.
- ³ NA 2.09.09, inv.nrs. 63735, 2156.
- ⁴ Ook wel geschreven als Przyrowski en Przyrowsky.
- ⁵ De Graaf en De Graaf-Gieltjes, *Heiloo*.
- ⁶ RAA 0495, inv.nr. 129.
- ⁷ NHA 0018, inv.nr. 1033. Het kabinetsarchief met ingekomen stukken is slechts beschikbaar voor 1944/1945 (NHA 0456, inv.nr. 1-2).
- ⁸ NA 2.09.09, inv.nrs. 63735, 2156. Wethouder Akkerman was in april 1945 overleden.
- ⁹ Buwalda en Kuijper, 'Heiloo in de Tweede Wereldoorlog'; NA 2.09.09, inv.nrs. 1576, 14901.
- ¹⁰ De Graaf en De Graaf-Gieltjes, *Heiloo; Alkmaarsche Courant*, 21-12-1946; NA 2.09.16.11, inv.nr. 4616; 2.09.48, inv.nr. AA 13939.
- ¹¹ RAA 0495, inv.nr. 13.
- ¹² RAA 0495, inv.nr. 19.

9. Hollands Kroon

Het huidige **Hollands Kroon** bestond tijdens de Tweede Wereldoorlog nog niet. De 22 dorpen waaruit de gemeente in de Kop van Noord-Holland tegenwoordig bestaat, kennen allemaal hun eigen oorlogsgeschiedenis. Vrijwel alle gemeenten hadden te maken met de komst van evacués uit het gebombardeerde Den Helder en het vertrek van jongemannen voor de arbeidsinzet. En overal woonden zowel aanhangers van de NSB als verzetslieden die met hun leven voor hun acties betaalden.

Toen Nederland bijna was bevrijd, kreeg Wieringermeer nog de grootste slag te verwerken. Op 17 april 1945 blies de bezetter de dijk op, waardoor de Wieringermeerpolder onder water liep en duizenden inwoners en onderduikers moesten vluchten. Dodelijke slachtoffers vielen er niet, wel werden ongeveer 400 boerderijen en 1.000 woningen verwoest. Na de oorlog kreeg de wederopbouw van de Wieringermeerpolder prioriteit. De hier in de jaren dertig gestichte dorpen Middenmeer, Slootdorp en Wieringerwerf moesten helemaal opnieuw opgebouwd worden.

De verschillende dorpen en gehuchten in de Kop van Noord-Holland kenden voor zover bekend nauwelijks Joodse inwoners. Soms staat dat duidelijk vermeld, zoals in een dossier over Anna Paulowna, waarin staat dat daar bij de telling van 1930 geen enkele Joodse gelovige woonde. Bij de in oktober 1941 verplicht opgestelde registratielijst ging het dus ook maar om kleine aantallen burgers: **4 Joodse inwoners** in Wieringerwaard, **1 Joodse inwoner** in Nieuwe Niedorp en **1 Joodse inwoner** in Winkel.¹

Was de Duitse registratie een paar maanden eerder uitgevoerd, dan zouden de cijfers er anders hebben uitgezien. In de Wieringermeerpolder richtte de Zionistische beweging in 1934 met financiële steun van de overheid een werkkamp voor Joodse vluchtelingen op. Dit tot ongenoegen van de NSB, die toen steeds meer aanhang kreeg. Duits-Joodse vluchtelingen konden in het kamp werkervaring opdoen voor emigratie naar Palestina. Het kamp stond bekend als Werkdorp Nieuwesluis, en bezat vanaf 1937 ook een synagoge en een gemeenschapshuis. Alles werd betaald uit Joodse liefdadigheid; het Rijk stelde het land en de barakken beschikbaar. Enkele honderden leerlingen werkten hier en hadden de kans te emigreren – en zo aan deportatie te ontkomen. Het werkkamp werd in maart 1941 ontruimd.²

Het is bekend dat er diverse Joodse onderduikers in de betreffende gemeenten verbleven, zoals ook elders op het platteland. Den Helder had een relatief grote Joodse gemeenschap, dus het is mogelijk dat Joodse inwoners daarvandaan naar deze regio vluchtten. Wieringen bouwde in 1941-1942 noodwoningen voor vluchtelingen uit Den Helder en Wieringermeer. Ook

Dit rapport gaat ook over de bevindingen van de gemeentelijke voorlopers Anna Paulowna, Niedorp, Wieringen, Wieringermeer en Winkel.

in Anna Paulowna werden in 1942 gemeente-eigendommen onteigend om woningen voor Helderse vluchtelingen te kunnen bouwen.³

Onteigening

In de Verkaufsbücher staat **1 transactie** vermeld die verwijst naar een van de gemeentelijke voorlopers van Hollands Kroon. Het gaat om 7 percelen bouwland aan de Hoofdweg in Winkel, in de Groetpolder. Dat is opvallend, want landbouwgrond had al eerder verkocht moeten worden. Deze in totaal 6 hectare waren het bezit van arts-internist Rudolf Jacobus Hamburger uit Alkmaar. Hij was in 1941 verhuisd naar Bergen met zijn niet-Joodse vrouw Bertha Margot Meihuizen en hun twee dochters. Hoewel hij als gemengd-gehuwde in principe vrijgesteld was van deportatie, nam Rudolf het zekere voor het onzekere. Het echtpaar liet hun huwelijk in 1942 ontbinden en Rudolf probeerde naar Engeland te ontkomen. Bij de vluchtpoging werd hij in Frankrijk opgepakt en hij belandde uiteindelijk in concentratiekamp Buchenwald. Rudolf overleefde de oorlog. Hoewel hij waarschijnlijk door zijn gemengde huwelijk eerder geen landbouwgrond had hoeven verkopen, werden zijn percelen in de Groetpolder uiteindelijk wel onder beheer genomen door de NGV. Die had ze in 1943 aan paardenfokker F.A. Melchior verkocht.⁴

Rudolf Hamburger woonde zelf niet in Winkel. In de gemeenten die nu samen Hollands Kroon vormen, woonden maar 6 Joodse inwoners, die vermoedelijk geen onroerend goed bezaten. De bezetter heeft in deze gemeenten geen Joodse panden of andere percelen verkocht, maar als er Joods vastgoedeigendom was, zal het wel onteigend zijn. Er zijn geen aanwijzingen dat de gemeente zich bemoeide met de onteigening en verkoop hiervan.

Gemeentebesturen en Jodenvervolg

Burgemeester Marinus Thomas Mijnlief van Anna Paulowna bleef vrijwel de hele oorlog in functie. Kort voor de bevrijding dook hij onder, uit angst voor de Duitse bezetter. Zijn functie werd korte tijd waargenomen door Johannes Ate Eildert Buiskool, die ook waarnemend burgemeester van Schagen was. Mijnlief werd bij de naoorlogse zuivering beschuldigd van het oproepen van arbeiders voor de Duitse bezetter, maar hij zou ook Joodse burgers hebben geholpen zich te verbergen en arbeiders voor razzia's gewaarschuwd hebben. Het bleef bij een 'zeer ernstige berisping zonder openbaarmaking'. Ook Buiskool kwam uit de dossiers naar voren als een burgemeester die zowel vriendschappelijk omging met Duitse militairen als met de illegaliteit.⁵

De 6 geregistreerde Joodse inwoners in de voorlopers van gemeente Hollands Kroon hebben allemaal de oorlog overleefd. Voor de meeste bewoners van het Joods Werkdorp liep de oorlog minder goed af. Na de ontruiming van het werkdorp en de gedwongen verhuizing naar Amsterdam in maart 1941 waren zij net als andere Joodse burgers hun leven niet meer zeker. Een enkeling wist onder te duiken, maar het merendeel werd uit de hoofdstad gedeporteerd.

Na de oorlog bleek dat 197 werkdorpers waren vermoord. De barakken verdwenen van het terrein en het gemeenschapsgebouw werd in gebruik genomen als praktijkschool voor de landbouw. Het complex was al die tijd in bezit gebleven van het Rijk. Sinds de jaren tachtig groeit de aandacht voor het Joods Werkdorp als herinneringsplek voor Jodenvervolging in de regio. Direct na de oorlog was daar geen aandacht voor.

Rechtsherstel

De uit Buchenwald teruggekeerde arts-internist Rudolf Hamburger kon zich in 1945 herenigen met zijn gezin. Het echtpaar hertrouwde en vestigde zich weer in Alkmaar, waar Rudolf zijn praktijk heropende. Het zou tot 1951 duren voordat het rechtsherstel van de percelen in de Groetpolder afgerond was. Uit kadastergegevens blijkt dat dit uiteindelijk wel gebeurde: de twee dochters van Rudolf werden beiden voor de helft eigenaar van de grond.⁶

Noten

¹ RAA 0330, inv.nr. 1947; Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*.

² Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*; Kila, *De Kille aan het Marsdiep*.

³ RAA 0617, inv.nr. 40; 0330, inv.nr. 57; Blijdorp, "Omdat wij het hoofd niet wilden buigen".

⁴ Tammes, *'U draagt geen ster'*; kadaster Winkel percelen A 1237-1243, legger 2296; *Nederlandsche Staatscourant*, 28-3-1942.

⁵ NA 2.04.67, inv.nr. 19417; 2.09.09, inv.nr. 85292 dossier 11888.

⁶ Kadaster Winkel percelen A 1237-1243, leggers 2411, 2541.

10. Schagen

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de toenmalige zelfstandige gemeenten Zijpe, Callantsoog, Harenkarspel, Sint Maarten en 't Zand.

Zoals meer gemeenten in de regio had ook **Schagen** meteen aan het begin van de oorlog te maken met een toestroom van evacués. Schagen herbergde in augustus 1940 al ruim 1.800 vluchtelingen uit Den Helder. Een deel van hen was uit een Helders verpleeghuis direct overgeplaatst naar een tehuis in Schagerbrug.¹ Met de bouw van de Atlantikwall vanaf 1942 nam vanwege de sloop van huizen in de kuststreek de toestroom van evacués verder toe.

Hoewel Schagen niet aan de kust ligt, had de gemeente toch te vrezen voor aanvallen van de geallieerde luchtmacht. De spoorlijn en de haven aan het Noord-Hollands Kanaal waren belangrijk voor de munitieaanvoer van de Duitse troepen. Op 12 september 1944 liep een relatief kleine Engelse aanval op station Schagen uit op een enorme ravage, toen een munitietrein geraakt werd. Niet alleen het station, ook vijftien huizen werden verwoest. Nog eens 250 huizen raakten beschadigd. Het aantal slachtoffers was relatief laag: twee gedode Duitse soldaten en dertien gewonde burgers.

In Schagen vormden in het midden van de 19^e eeuw 72 inwoners met elkaar een kleine Joodse gemeenschap, met een eigen huissynagoge. De wens om een echte bijkerk op te richten, strandde in 1860 na jarenlange conflicten met de synagoge in Den Helder. De gemeente liep rond 1900 in aantal terug. Bij de gedwongen registratie in 1941 prijkten er **15 Joodse inwoners** voor Schagen op de lijst en **1 Joodse inwoner** uit Sint Maarten. Recent onderzoek vanwege de plaatsing van Struikelstenen leidde tot een overzicht met 20 Joodse inwoners die in 1942 in de gemeentelijke voorlopers van Schagen woonden en die tijdens de oorlog vermoord zijn. Daaronder waren een aantal Helderse evacués.²

In het voorjaar van 1942 werden de Joodse bewoners van Schagen verplicht naar Amsterdam te verhuizen. Vanaf daar werden zij gedeporteerd. Zogenaemde 'bastaardjoden', burgers met één of twee Joodse grootouders, werden in principe niet gedeporteerd. Zij werden wel gedwongen tewerkgesteld, onder meer in werkkamp 't Zand bij Schagen, dat van april tot september 1944 in gebruik was. De mannen die er werkten, hadden betrekkelijk veel vrijheid. Na Dolle Dinsdag werd het kamp afgebroken.

Onteigening

In de Verkaufsbücher staan **2 transacties** voor gemeente Schagen, beide aan de Molenstraat. Dat waren twee panden van familie De Vries: Molenstraat C 17 was van weduwe Betje de Vries-Cohen en haar zes kinderen, en Molenstraat C 25 was van de oudste zoon Salomon de Vries. Toen alle leden van de familie gedeporteerd waren en hun bezittingen uit de huizen gehaald waren, kwamen de panden in de verkoop. Nummer C 17 werd in augustus 1942

voor 6.000 gulden gekocht door plaatsgenoot Willem Schaafsma. Het pand op nummer 25 werd in 1943 door W. Bremer uit Anna Paulowna aangeschaft voor 5.750 gulden. Het waren twee particuliere huizenkopers, de gemeente kwam daar niet aan te pas.

Onder de Joodse bevolking van Zijpe, Callantsoog, Harenkarspel, Sint Maarten en 't Zand waren voor zover bekend geen huizenbezitters.

Gemeentebesturen en Jodenvervolgning

Bij het uitbreken van de oorlog was Jan Cornelissen burgemeester van Schagen, met Jan Ate Eildert Buiskool en J. Schoorl Przn als wethouders. NSB-lid Titus Herman Buitenhuis volgde in juli 1942 de vrijwillig opgestapte burgemeester Cornelissen op. Buitenhuis werkte actief mee aan pro-Duitse en anti-Joodse propaganda. Voor dat laatste had hij in 1937 een boete van 250 gulden gekregen, die het Duitse bewind tijdens de oorlog vergoedde.³ In juli 1944 werd Buitenhuis benoemd als burgemeester van Naarden. NSB-burgemeester Engelbert Frinking van Den Helder kreeg gemeente Schagen erbij. Hij verdeelde zijn tijd over beide gemeenten. In maart 1945 werd hij nog opgevolgd door partijgenoot Daniel Simons.

Het gemeentebestuur had eind 1942 plannen voor een nieuw raadhuis, en er werd regelmatig gesproken over woningnood. Met Buitenhuis stond er sinds 1942 een NSB-burgemeester aan het hoofd van de gemeente. Zijn opvolger, Frinking, was voordat hij in Den Helder en Schagen werd benoemd belast met het opsporen en uitgeven van 'Jodenwoningen' en het inventariseren van Joodse inboedels in gemeente Utrecht. Daar had hij voor zichzelf een pand aangeschaft, Mr. Tripkade 37.⁴

De aandacht in de eerste gemeenteraadsvergadering na de bevrijding, op 2 november 1945, ging volledig uit naar de woningvoorziening van Schagen. Er was volop schade, terwijl er nog altijd veel evacués waren. Buiskool trad op als waarnemend burgemeester, tot Willem Jan Wognum in 1946 voor die functie werd benoemd. Het lot van Joodse burgers van Schagen kwam niet aan de orde in besprekingen van de gemeenteraad of het college van B en W.

Rechtsherstel

Van de Joodse huizeigenaren in Schagen keerde vrijwel niemand terug. Een groot deel van familie De Vries was vermoord. NBI-beheerders gingen met de oorlogskopers en nabestaanden in gesprek om rechtsherstel voor elkaar te krijgen. Voor beide onteigende panden in Schagen gebeurde dat. De grutterij op Molenstraat C 17 werd pas in 1952 officieel overgedragen aan de twee nabestaanden. Dat had deels te maken met de onwil van de oorlogskoper, die pas na uitspraak van de Raad voor het Rechtsherstel in 1948 akkoord ging met de schikking. Bovendien duurde de afwikkeling van gecombineerde woon/winkelpanden vaker langer, zeker als – zoals in dit geval – er meerdere eigenaren waren. Het duurde in de naoorlogse jaren vaak lang voor alle

officiële (overlijdens)akten beschikbaar waren en de overdracht officieel kon plaatsvinden.⁵

In Schagen hadden huizeigenaren te maken met straatbelasting en tonnen- of rioolbelasting. In het vermogensoverzicht dat na de oorlog voor de vermoorde Salomon de Vries werd opgesteld, staat naast het pand Molenstraat C 25 ook een kostenpost 'belasting' vermeld van 81,35 gulden, zonder verdere specificatie.⁶

Bij het gemeentebestuur kwam het onderwerp van achterstallige betalingen een enkele keer aan de orde, maar alleen tijdens de oorlog. Het bestuur van de woningbouwvereniging vroeg in december 1942 aan de burgemeester of er verhaal mogelijk was voor gederfde huur (24,50 gulden) van een verzegelde woning waar een Joodse huurder had gewoond. De burgemeester verwees de woningbouwvereniging naar de Lirobank. Wilde deze niet betalen, dan moest de woningbouwvereniging het verlies maar voor lief nemen.⁷

In januari 1947 kwam de gemeenteraad in een besloten vergadering bijeen. Aan de orde waren de ingekomen bezwaarschriften over de straat-, tonnen- en rioolbelasting. De uitkomst van deze besprekingen was een algemene regeling voor de belastingschulden. Over eventuele uitzonderingen hierop voor Joodse slachtoffers werd niet gesproken.⁸

Noten

- ¹ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ² Croes en Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan'; Veldman, 'Struikelstenen'.
- ³ NA 2.09.09, inv.nr. 62306.
- ⁴ NA 2.09.09, inv.nr. 15482; *Utrechts Nieuwsblad*, 7-12-1948, familieadvertentie waaruit blijkt dat de rechtmatige eigenaar, echtpaar J. Hartog-Aptroot, het pand weer bewoont.
- ⁵ Kadaster, leggerartikelen 3780, 3389, 4326, 4438, 4631, 5233; NA 2.09.16.15, inv.nr. 187212.
- ⁶ NA 2.09.16.15, inv.nr. 187028.
- ⁷ RAA 0590, inv.nrs. 2026.
- ⁸ RAA 0591, inv.nr. 1.

11. Texel

Op 10 mei 1940 werden op Texel 40 NSB-leden aangehouden. Vier dagen later moesten zij weer vrijgelaten worden. Op een bevolking van ruim 8.000 inwoners waren dat er niet veel, maar de partij scoorde hier bij verkiezingen wel hoger dan het landelijke gemiddelde. In de eerste jaren van de oorlog nam de populariteit van de NSB nog enigszins toe.

Zoals overal aan de kust werd ook Texel vanaf 1942 ingezet als verdedigingslinie voor de geallieerde aanval die de Duitse bezetter verwachtte. De duinen werden volgebouwd met bunkers, afweergeschut en mijnevelden.

De overgave van nazi-Duitsland op 5 mei 1945 leidde op Texel nog niet tot uitbundige festiviteiten. Een opstand onder de 800 Georgische krijsgevangenen die op het eiland onder dwang werkzaamheden voor de Duitsers moesten uitvoeren, leidde tot een bloedige strijd. De gevechten staakten hier pas definitief toen Canadese geallieerden op 20 mei de macht overnamen.¹

Texel kende vanaf de 19^e eeuw een kleine Joodse gemeenschap. Een Joods verenigingsleven was er niet, daar was het aantal gelovigen te klein voor. Wie naar de synagoge wilde, moest overvaren naar Den Helder. Tijdens de oorlog woonden sigarenmaker en dorpsomroeper Levie Polak, textielhandelaar David Frank en de familie Vlessing op het eiland. Op de door de bezetter verplichte opgestelde lijsten in oktober 1941 en maart 1942 stonden de namen van **11 Joodse inwoners**.² Het waren allemaal leden van de familie Vlessing, die op één na de oorlog overleefden.

De Texelaren Polak en Frank waren getrouwd met een niet-Joodse vrouw, waardoor zij niet op de lijst stonden om gedeporteerd te worden. Van de familie Vlessing dook in ieder geval Ies Vlessing onder. Hij overleed kort voor de bevrijding op zijn onderduikadres.

Onteigening

In de Verkauftbücher staat **1 transactie** op Texel: een bouwterrein aan de Minister Ruysweg in De Koog, van Abraham de Miranda uit Overveen. Het perceel werd in 1944 voor 800 gulden gekocht door Jacobus van den Bosch, een makelaar uit Rotterdam.

Het kadaster noemt voor Texel verder een aantal woon-/bedrijfspanen op van N.V. Goederenhandel Vlessing, een grote onderneming van de broers Ies en Elias Vlessing in Den Burg. De panden werden onteigend door de bezetter, maar geen van de panden werd tijdens de oorlog verkocht.

Gemeentebestuur en Jodenvervolging

Adolf Frederik Kamp was sinds 1935 burgemeester van Texel. Minstens één raadslid was overtuigd lid van de NSB. Johannes Parlevliet deed in 1941 tijdens de raadsvergadering uitvoerig verslag van zijn keuze voor deze partij. Met Rijk de Vries kreeg de gemeente in januari 1942 ook een NSB-gezinde burgemeester aan het roer. Wethouders Siem de Waard en J. Westdorp namen ontslag. Gemeentesecretaris C. Jonker laveerde tussen de ambtenaren en de burgemeester.³

In de naoorlogse rechtsgang werd Rijk de Vries ervan beschuldigd dat hij rond 1940 bij de NSB ging, dat hij donaties ronselde voor Winterhulp en dat hij als tolk aanwezig was geweest bij verhoren door de Sicherheitsdienst.⁴ Het zuiveringsdossier van burgemeester Kamp, die tot 1942 in functie was, bevat geen bijzonderheden.⁵

Op 10 november 1945 hield waarnemend burgemeester F.L.A. Maandag een openingsrede voor de gemeenteraad. Hij stond stil bij het zwaar getroffen Texel – met bijna 650 beschadigde woonhuizen en tientallen verwoeste boerderijen. Maandag benadrukte dat het van het grootste belang was dat oorlogsslachtoffers weer in hun eigen huis konden wonen. Hiermee doelde hij niet nadrukkelijk op Joodse onteigende burgers, maar op Texelaren in het algemeen.⁶

Rechtsherstel

De 11 inwoners die in 1941 als Joods burger geregistreerd werden, waren allemaal ontsnapt aan deportatie naar de concentratiekampen. Ies Vlessing overleed kort voor de bevrijding op zijn onderduikadres in Amsterdam. Zijn broer Eli wist op een andere manier aan deportatie te ontkomen. Hij dook niet onder, maar beweerde bij de Duitse autoriteiten dat hij een buitenechtelijk kind van een Texelse niet-Joodse vrouw was. Hij wist dat zeer overtuigend te doen. Eli werd met zijn echtgenote en drie zoons in maart 1944 vrijgelaten uit Westerbork, waar ze in mei 1943 al naartoe gezonden waren.⁷

De naam van Ies Vlessing is vastgelegd op het monument dat in 1961 werd opgericht op de begraafplaats in Den Burg. Hij staat er te midden van de andere Texelse burgerslachtoffers uit de periode 1940-1945.

Voor het enige onteigende en verkochte perceel op Texel uit de Verkaufsbücher, dat van Abraham de Miranda, vond in 1947 rechtsherstel plaats. De grond kwam via de NGV terug bij Abraham, die de oorlog overleefd had. Hij verkocht het aan ir. P. Kuiper.⁸

Bij het college van B en W kwamen in 1946 verzoeken binnen voor ontheffing van belastingaanslagen over 1945 en 1946. Dit waren geen verzoeken van Joodse burgers. Er werd bij de behandeling ervan ook niet verwezen naar speciale regelingen voor Joodse oorlogsslachtoffers. Deze houding werd nog

eens bevestigd toen het college in 1947 sprak over de financieringsregeling voor woningbouw. Men stelde een lijst op van groepen die voorrang kregen. In aflopende volgorde ging dat om 'oorlogsslachtoffers', 'zeer noodzakelijke gevallen', 'noodzakelijke gevallen', 'zeer gewenste gevallen' en 'gewenste gevallen'. Afgezien van de vrij nietszeggende categorieën is duidelijk dat Joodse oorlogsslachtoffers niet specifiek benoemd werden.⁹

Noten

¹ Nemokennislink.nl, 'De Russenoorlog, een vergeten Texelse tragedie'.

² Croes en Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan'*.

³ RAA 1131, inv.nr. 721.

⁴ NA 2.09.09, inv.nrs. 15150, 7920.

⁵ NA 2.09.09, inv.nr. 86805 dossier 63561. Van twee wethouders konden we geen dossier aanvragen i.v.m. onvindbare geboortedata, van de derde wethouder bleek geen dossier aanwezig.

⁶ RAA 1131, inv.nr. 721.

⁷ De Graaf, 'Hoe overleefden de Joden'.

⁸ Kadaster Texel H 2385, legger 8421.

⁹ RAA 1131, inv.nr. 808, 809.

12. Bijlagen

Tabel 1: De zeven gemeenten en hun gemeentelijke voorloper

Bergen

- Egmond Binnen
- Egmond aan Zee
- Schoorl

Castricum

- Akersloot
- Limmen

Dijk en Waard

- Heerhugowaard
- Langedijk (op 1 augustus 1941 ontstaan uit Oudkarspel, Noord-Scharwoude, Zuid-Scharwoude en Broek op Langedijk)
- Sint Pancras

Heiloo

Hollands Kroon

- Anna Paulowna
- Barsingerhorn
- Nieuwe Niedorp
- Oude Niedorp
- Wieringen
- Wieringermeer
- Wieringerwaard
- Winkel

Schagen

- Barsingerhorn
- Callantsoog
- Harenkarspel
- Sint Maarten
- Warmenhuizen
- 't Zand
- Zijpe

Texel

Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel

De panden met een * gemarkeerd staan niet in de Verkaufsbücher, maar zijn wel onteigend Joods bezit. Deze adressen zijn via aanvullend kadasteronderzoek gevonden.

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Bergen (gemeente Bergen)</i>				
<i>Bergerweg 69</i>	<i>C 887 / 3780</i>	<i>Benjamin Kuijper</i>	<i>1e: Johann Diedrich Rölken, (na overlijden) Sophie Catharina Buis. Janna Jeanette Buis, Simon Wilms en Pieter Johannes Wilms (1942) 2°: Scheiding, geen verkoop. Pieter Johannes Wilms</i>	<i>1947</i>
<i>Breelaan 79*</i>	<i>A 2839 en A 2840 / 3021</i>	<i>Herman Melkman</i>	<i>1°: De naamloze vennootschap Algemene Waarborg Maatschappij N.V. gevestigd te Amsterdam (1943) 2°: Gerardus Johannes Maria Hulscher (1943)</i>	<i>1946</i>
<i>Broekbeeklaan 13 of 23*</i>	<i>A 2965 / 3385</i>	<i>Eleazer Pezaro, zich noemende Leonard J. Pezaro</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Broekbeeklaan 4 en 11</i>	<i>A 2853 en A 2441 / 4082</i>	<i>Pezaro Henriette Juliette, gehuwd met Johannes Bernardus Kaptijn</i>	<i>Schenking aan minderjarige kinderen: Bernarda Henriette Kaptijn en consorten en Jaap Leonard Kaptijn (1943)</i>	<i>1947 (Ontbinding schenking)</i>
<i>Buerweg 4</i>	<i>A 2266 / 4176</i>	<i>Mozes Aron Grunwald</i>	<i>Petrus van Diepen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Doortjes 44</i>	<i>A 3102 / 3821</i>	<i>Sousman Boutelje</i>	<i>Petrus van Diepen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Dorpsstraat 58</i>	<i>A 2576 / 3989</i>	<i>Rosalie Simons</i>	<i>Jacoba Cornelia Breuker (1942)</i>	<i>1946</i>
<i>Dorpsstraat huisnummer onbekend (huis)*</i>	<i>A 999 / 2384</i>	<i>David de Groot</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Dorpsstraat huisnummer onbekend (huis, erf en schuur)*</i>	<i>A 1000 / 2384</i>	<i>David de Groot</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Dr. Van Peltlaan 46</i>	<i>C 1305 / 4078</i>	<i>Adolf Henri van Gelder</i>	<i>Hendrik Jansen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Eeuwigelaan 28*</i>	<i>A 1548 / 3217</i>	<i>Dr. Jacob Hemelrijk</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Geestweg 10*</i>	<i>A 2854 / 3385</i>	<i>Eleazer Pezaro, zich noemende Leonard J. Pezaro</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Lindenlaan 10</i>	<i>B 708 / 3612</i>	<i>Isaac Danielszoon Santcroos</i>	<i>Hendrik Jansen (1943)</i>	<i>1946</i>
<i>Van Reenenpark 17</i>	<i>A 3012 / 4191</i>	<i>Alexander van Blijdensteijn</i>	<i>1°: Hendrik Jansen (1942) 2°: Johannes van de Molen (1944)</i>	<i>1947</i>

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Sint Anthoniusstraat 26	A 2062 / 2905	Levie Trijbetz	1 ^e : Johann Diedrich Rölken, (na overlijden) Sophie Catharina Buis. Janna Jeanette Buis, Simon Wilms en Pieter Johannes Wilms (1942) 2 ^e : Marinus Wisselkerke en Gerrit den Butter (1943) 3 ^e : Scheiding, geen verkoop. Aaltje Over, weduwe van Gerrit den Butter, Cornelis Jan Butter e.a. (1944)	1949
Wilhelminalaan (huisnummer onbekend)*	A 3075 / 3385	Eleazer Pezaro, zich noemende Leonard J. Pezaro	Niet verkocht	n.v.t.
Schoorl (gemeente Bergen)				
Huismansweg C213 (De Kroft)	C 1201 / 2319	Rosalie Simons	Arie Eriks (1942)	1946
Smeerlaan 113b	B 981 (ook wel bekend onder B 980 en B 738 / 2319 (Schoorl))	Rosalie Simons	1 ^e : Pieter Meereboer en Eeles Nicolaas Heijligenberg (1944) 2 ^e : Pieter Meereboer (grond) (1944) en Eelco Nicolaas Heijligenberg en consorten en Jansje Eijtje Heijligenberg (huis) (1944) (+ een stukje grond rechtstreeks van R. Simons gekocht)	1949
Teugelaan D 76-79*	D 142 / 2340	Theresa de Vries, gehuwd met Abraham Vles	Hendrik Jansen (1943)	1947
Teugelaan ongenummerd	D 1305 (weiland) / 2340	Theresa de Vries, gehuwd met Abraham Vles	Hendrik Jansen (1943)	1947
Limmen (gemeente Castricum)				
Rijksstraatweg 75	C 1208 / 1633	Rosina Elisabeth Elias, weduwe van Moritz Jüdel	Theodorus Alexander Tromp (1942)	1946
Heerhugowaard (gemeente Dijk en Waard)				
Broekerweg 11	D 1261 / 3620	Fabriek van Melkproducten N.V. Uithoorn	Hendrik Jansen (1944)	1947
Heiloo (gemeente Heiloo)				
Butterlaan L18 (huis en weiland)*	A 927 en A 928 / 4364	David Przerowski	Gemeente Heiloo (1941)	1947
Van Foreestlaan E86	A 3815 / 3518	E. Mossel-Büchenbacher	Hendrik Jansen (1942)	1947
Stationsweg 112	A 1572 / 4367	Karel van Thijn	1 ^e : Pieter Vennik (1943) 2 ^e : Johannes Martinus Admiraal (1943) 3 ^e : Ontbinding verkoop (1943), terug naar Pieter Vennik	1948

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Winkel (gemeente Hollands Kroon)</i>				
<i>Hoofdweg huisnummer onbekend</i>	<i>A 1237 t/m A 1243 / 2296</i>	<i>Dr. Rudolf Jacobus Hamburger</i>	<i>Frederik Adolf Melchior (1944)</i>	<i>1951</i>
<i>Schagen (gemeente Schagen)</i>				
<i>Molenstraat C17</i>	<i>C 499 / 3780</i>	<i>Boene de Vries-Cohen, Salomon de Vries, Roosje de Vries, Grietje de Vries, Marionna de Vries, Joost de Vries, Samuel de Roode</i>	<i>1^o: Willem Schaafsma (1942) 2^o: Jan Engbert Lasonder van Ketel (1945)</i>	<i>1948</i>
<i>Molenstraat C25</i>	<i>C 771 / 3192</i>	<i>Salomon de Vries</i>	<i>Willem Bremer (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Texel (gemeente Texel)</i>				
<i>Den Burg huisnummer onbekend (huis en erf)*</i>	<i>K 1783 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Den Burg huisnummer onbekend (huis)*</i>	<i>K 1784 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Den Burg huisnummer onbekend (huis en erf)*</i>	<i>K 1834 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravenstraat 15*</i>	<i>K 2247 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravenstraat huisnummer onbekend (huis, schuur en tuin)*</i>	<i>K 1264 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravenstraat huisnummer onbekend (huis en tuin)*</i>	<i>K 1491 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravenstraat huisnummer onbekend (pakhuis en erf)*</i>	<i>K 965 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Hollewalweg huisnummer onbekend (boerenerf)*</i>	<i>E 143 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Minister Ruysweg</i>	<i>H 2385 / 8421</i>	<i>Abraham de Miranda</i>	<i>Jacobus van den Bosch (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Straat en huisnummer onbekend (schuur)*</i>	<i>K 203 / 7301</i>	<i>N.V. Goederenhandel Vlessing</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Post, Paul. 'Verkennd onderzoek naar geroofd joods onroerend goed in Bergen en Heiloo', september 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Baar, Jan van. *De familie Drukker en de tragiek van joods Alkmaar* (Alkmaar: Stichting Alkmaarse Historische Publicaties, 2020) Alkmaarse Historische Reeks XIX.
- Baltus, Aad. 'De Geveerde Kikker – Dokter W. Polak', in: *Geestgronden* 16 nr 2/3 (2009) 62-69.
- Beentjes, Annette. 'Het Joodse gezin Godschalk, een postuum eerbetoon', in: *Jaarboek Castricum* 43 (2020) 7-10.
- Blijdorp, Anita. "Omdat wij het hoofd niet wilden buigen". Over verzetsman Gerrit Jacob Blaauboer (1916-1989)', in: *Kroniek Historisch Genootschap Wieringermeer* (december 2019) 43-47.
- Boer, Albert. *Het Kamp Schoorl* (Groet: Uitgeverij Conserve, 2007).
- Bornstein, W.G.S. 'Kille Koudesj Schagen, geschiedenis van een vergeten Joodse gemeente in het Hollands Noorder-

- kwartier', in: *Kakelepost* (november 2000) 7-18.
- Buwalda, Wim, en Piet Kuijper m.m.v. Vok Bakker. 'Heiloo in de Tweede Wereldoorlog', in: *Heylooper Cronyck* (augustus 2010) 6-18.
- Dalenberg, Martin. 'Zuivelfabriek "De Nieuwe Beemster" in: *De Kroniek. Graft-de Rijk en Schermer* (december 2015) 36-42.
- Dijk, B.A. van. 'Joodse vluchtelingen in Schoorl' deel 1 en 2, in: *Scoronlo, uitgave van de cultuurhistorische vereniging* (december 2008 en maart 2010).
- Dijk, B.A. van. 'Uit Schoorl weggevoerde Joodse medeburgers', in: *Scoronlo, uitgave van de cultuurhistorische vereniging* (mei 2013).
- Eijk, Koen van, en Willemien Schenkeveld (red.). *Oorlogsjaren. Oorlogsherinneringen van Noord-Hollanders 1940-1945* (Alkmaar: HDC Media, 2011).
- Graaf, Harry de. 'Hoe overleefden de Joden van Texel de oorlog?', in: *Texelse Courant*, 7-5-2019.
- Graaf, Jaap de, en Josta de Graaf Gieltjes. *Heiloo, een dorp in oorlogstijd deel 1 en 2 (Heiloo: Uitkijkpost, 2011 en 2015)*.
- Groot, Ton de. *De in Castricum ingeschreven Joden die omkwamen in 1940-1945 (Castricum: eigen beheer, 2011)*.
- Harff, P., en D. Harff. *Bergen (NH) 1940-1945. Bergen en Bergen aan Zee. Duitse bezetting, Atlantikwall en gevolgen voor de inwoners* (Bennekom: eigen beheer, 2016).
- Kaan, N.A. 'Castricum in oorlogstijd', in: *Jaarboek oud Castricum* 8 (1985) 3-7.
- Kila, Joop D. *Kaddiesj voor Joods Alkmaar* (Alkmaar: Historische Vereniging Oud Alkmaar, 1992)
- Kila, Joop D. *De Kille aan het Marsdiep. Anderhalve eeuw Joodse gemeenschap in Den Helder* (Den Helder: Helderse Historische Vereniging, 1999).
- Leijen, Frans. 'Vincent Weijand, vergeten dichter in de knop gebroken', in: *Bergense Kroniek* (juni 2020) 18-23.
- Manen, Idzard van. *Omdat zij Joods waren... De geschiedenis van de Joodse Bergenaren tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Bergen: Historische Vereniging Bergen, 2020).
- Schendelaar, Rens. *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog 1940-1945* (Den Helder: Helderse Historische Reeks 18, 2004).
- Tammes, Peter. 'U draagt geen ster'. *De vervolging van Joodse inwoners in Bergen (NH) tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Bergen: Bonneville, 2005).
- Veldman, Ton. 'Struikelstenen. Een mooi initiatief', in: *Kakelepost* (maart 2012) 10-11.
- Zuurbier, Simon. 'Gemeentebestuur 1919-1946, 2^e deel', in: *Jaarboek Oud-Castricum* 33 (2010) 21-32.

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met*

- gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broeze van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienneke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Genneep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van*

bezetting en wederopbouw. Deventer:
Kluwer, 2005.

Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Regionaal Archief Alkmaar (RAA)

0330 Gemeente Anna Paulowna, 1870-1989

0338 Gemeente Bergen, 1922-1969

0349 Gemeente Schoorl, 1930-1979

0401 Gemeente Castricum, 1905-1985

0403 Gemeente Limmen, 1912-1980

0485 Gemeente Heerhugowaard, 1934-1949

0495 Gemeente Heiloo, 1928-1950

0553 Gemeente Nieuwe Niedorp, 1812-1970

0554 Gemeente Oude Niedorp, 1816-1970

0559 Gemeente Winkel, 1812-1977

0590 Gemeente Schagen, 1814-1942

0591 Gemeente Schagen, 1943-1979

0617 Gemeente Wieringen, 1814-1979

0623 Gemeente Wieringermeer, 1938-1985

1131 Gemeente Texel, 1927-2000

Noord-Hollands Archief, Haarlem

0018 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1851-1943

0456 Kabinet van de Commissaris van de Koningin van Noord-Holland, 1943-1976

0641 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1944-1989

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkoopbûcher

labs.kadaster.nl/stories/verkoopbucher

Krantenbank Regionaal Archief Alkmaar

kranten.archiefalkmaar.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften

www.delpher.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Parlementaire geschiedenis

www.parlement.com

